

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Кафедра музеєзнавства, пам'яткознавства та
інформаційно-аналітичної діяльності

На правах рукопису

ДЕЙНЕКА ІВАН ВАЛЕРІЙОВИЧ

ЗАМКОВІ КОМПЛЕКСИ УКРАЇНИ В КУЛЬТУРНОМУ ТУРИЗМІ

Робота на здобуття освітнього ступеня «Бакалавр»
за освітньо-професійною програмою
«Музейний менеджмент, культурний туризм»
Спеціальності 027 «Музеєзнавство, пам'яткознавство»

Науковий керівник:
кандидат історичних наук,
доцент
Дмитренко Алла Адамівна

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № _____
засідання кафедри музеєзнавства,
пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності
від _____ 2024 р.
Завідувачка кафедри
проф. Гаврилюк С. В. _____

Луцьк – 2024

АНОТАЦІЯ

Дейнека І. В. Замкові комплекси України в культурному туризмі. Кваліфікаційна робота на правах рукопису на здобуття освітнього ступеня «Бакалавр». Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2024.

У кваліфікаційній роботі аналізується роль і місце замкових комплексів України у культурному туризмі. Досліджено туристичну привабливість відомих замкових комплексів України, напрямів і форм роботи наукових співробітників історико-культурних заповідників щодо залучення відвідувачів. Виділені спільні форми роботи, які застосовуються: звичайний і театралізований екскурсійний супровід, наявність музейних збірок та тематичних експозицій, ін. Окрім спільних для більшості замкових комплексів форм роботи щодо залучення відвідувачів зустрічаються і ексклюзивні, породжені унікальною історією фортеці, її розташуванням, архітектурою чи місцевими звичаями. Розглянуто зв'язок замкового та фестивального туризму, у якому часто простежується автентика регіону.

Зроблено прогноз туристичного розвитку не залучених або малозалучених у туризмі замків. Для цього створено рангування замкових комплексів за ступенем їх збереженості. Запропоновані три категорії замків дозволяють краще спрогнозувати їх перспективи у сфері культурного туризму. Окрім туристичної дестинації і фотозони відновлені фортеці зможуть стати музейними та культурними центрами регіонів. Історико-культурні заповідники, створені на основі замкових комплексів, привертають інтерес до пам'ятки, займаються її дослідженнями та популяризацією. На конкретних прикладах підкреслено вразливе становище замкових комплексів, які з часом зазнають все більших руйнацій.

Ключові слова: замок, замкові комплекси, історико-культурний заповідник, культурний туризм, Луцький замок, Острозький замок, Кам'янець-Подільський замок.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ЛУЦЬКИЙ, КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ТА ОСТРОЗЬКИЙ ЗАМКИ В СИСТЕМІ ЗАМКОВОГО ТУРИЗМУ	9
1.1. Класифікація замків та інших оборонних споруд України	9
1.2. Луцький замок	13
1.3. Кам'янець-Подільська фортеця.....	19
1.4. Острозький замок.....	28
РОЗДІЛ 2 ТУРИСТИЧНО ПЕРСПЕКТИВНІ ЗАМКОВІ КОМПЛЕКСИ УКРАЇНИ	35
2.1. Рангування не залучених та слабозалучених у туризмі замкових комплексів.....	35
2.2. Основні форми залучення до культурного туризму добре збережених замкових комплексів.....	38
2.3. Перспективи залучення до культурного туризму слабо збережених замкових комплексів.....	44
2.4. Туристична привабливість замкових руїн.....	50
ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	57

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасній туристичній індустрії активно формуються та розвиваються нові сучасні напрямки. Проте, разом з цим, на фоні національного піднесення та загального підвищення інтересу до історії України, розвивається культурний туризм, локаціями якого стають об'єкти культурної спадщини. Вагоме місце в системі культурного туризму України посідає замковий туризм, локації якого цікавлять не тільки мешканців України, а й іноземних туристів, тому він має великі перспективи до розвитку.

У туризмі залучено широко відомі найпопулярніші, визначні пам'ятки національного значення – Луцький, Кам'янець-Подільський, Олеський, Мукачівський, Острозький замки тощо. Проте, поруч з ними існують десятки не менш цікавих фортифікаційних комплексів, які погано збережені або ж перебувають у стані руїни. Їх потенційний розвиток сприятиме розвитку внутрішнього туризму та виведе замковий туризм в Україні на новий рівень. Окрім цього, замки, залучені в систему туризму, активно сприяють розвитку культурного життя в регіоні. В останні роки з розвитком інфраструктури та доступності на фоні національного та культурного піднесення виникає можливість розвитку замкового туризму. Наразі в Україні налічується кілька сотень фортифікаційних пам'яток. В це число входять бастіонні укріплення Нового часу, укріплені монастирі і храми та середньовічні замки. Отже, вивчення досвіду відомих замків і з'ясування туристичного потенціалу не включених до культурного туризму замків є актуальним.

Мета дослідження - проаналізувати роль і місце замкових комплексів України у сфері культурного туризму.

Для досягнення означеної мети автором дослідження поставлено наступні завдання:

– охарактеризувати туристичну привабливість Луцького, Острозького та Кам'янець-Подільського замків;

- висвітлити досвід та основні форми роботи, які використовують Луцький, Острозький та Кам'янець-Подільський замки для залучення туристів;
- з'ясувати роль замкових комплексів у формуванні культурного туризму регіонів;
- визначити перспективи розвитку туристичного потенціалу слабо залучених або не залучених у туризмі замків України.

Об'єкт дослідження – туризм як вид діяльності, тимчасовий виїзд особи з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях; галузь, пов'язана з відвіданням історичних, культурних або географічних визначних пам'яток, ознайомленням з культурою того чи іншого етносу.

Предмет дослідження – роль і місце замкових комплексів України в культурному туризмі.

Стан наукової розробки проблеми. Проблеми замків і замкового туризму цікавлять багатьох дослідників. Проблеми розвитку, сучасного стану і збереження замків досліджують архітектори та мистецтвознавці історики, атрхеологи, зокрема,. В. Вечерський [6–8], Л. Прибега [61], П. Ричков [65], Б. Колосок [33–34], О. Лесик [37], С. Терський [76].

Проблеми історії та функціонування замків України вивчали краєзнавці, працівники Заповідників і навіть журналісти та ін.: О. Годованюк [12], А. Дублянський [20]. І. Лисий [38]. О. Мацюк [45], С. Вербич [41], Ф. Мандзюк [43], А. Данильчук [14], П. Шуляр [89], П. Троневиц [77].

Проблеми збереження та музеєфікації пам'яток фортифікаційного будівництва в Україні досліджує О. Жукова [22–23].

Популярною темою для досліджень в останні роки став замковий туризм переважно західних регіонів України, особливості якого досліджують: І. Білецька [1], К. Бойко і В. Пацюк [2], А. Василенко та ін. [5], О. Долинська [18], А. Іващенко та А. Машенко [28], О. Канюк та О. Шестель [31], М. Габа [10], Д. Кодничанський та ін. [32], В. Шикеринець [87],

Г. Михайліченко [46] та ін. Розвиток подієвого туризму у Луцькому замку висвітлює О. Міщенко [47]. Українсько-польський досвід геомаркетингу туризму в історичних містах досліджує І. Смирнов [70].

2023 року Київський національний університет імені Тараса Шевченка провів міжнародну конференцію на тему «Замки та палаци у туризмі», в якій взяли участь фахівці, у доповідях яких проаналізований сучасний стан і перспективи багатьох замків України та інших країн. Піднімались питання сучасного стану і розвитку замкового туризму в Україні (Посохов І.); Роль місцевих громад у розвитку замків (В. Зінченко, Г. Руженко); інклюзії у замковому туризмі (Т. Думська); інноваційні підходи у популяризації Скалатського замку (Ю. Смоляк); перспективи створення заповідника на основі Олицького «замку» (Ільїн О., Ільїн І.) та ін. Піднімались окремі аспекти розвитку Луцького та Кам'янець-Подільського замків [2; 18].

Отже, незважаючи на значну увагу дослідників до замків України, мало дослідженими залишається досвід туристично розвинутих замків по залученню туристів, а також перспективи та основні форми залучення до культурного туризму слабо залучених і не залучених у туризмі замків.

Джерельну базу роботи склали кілька груп джерел, насамперед, Закон України «Про охорону культурної спадщини», який визначає державну політику України щодо культурної спадщини [63]; матеріали офіційних сайтів Кам'янець-Подільського та Острозького історико-культурних заповідників, Луцького, Раковецького, Густанського та інших замків, Луцької міської ради та ін. [17; 19; 24; 25; 29–30; 35; 40; 48; 73–74; 78]; численні публікації в інтернет-виданнях, в яких висвітлюються різноманітні форми роботи замків із розвитку туристичної привабливості [4; 9; 11; 13; 21; 26–27; 36; 42; 49–59; 60; 62; 64; 67–69; 71; 75; 79–86; 90–91].

Методи дослідження. Кваліфікаційна робота базується на принципах історизму, об'єктивності і використання міждисциплінарних підходів. Методика дослідження полягає у застосуванні сукупності загальнонаукових (системного, аналізу та синтезу, узагальнення) та спеціальних історичних

(історико-порівняльного, хронологічного) методів. Характер роботи обумовив необхідність міждисциплінарного підходу, що дає змогу досліджувати проблему комплексно, визначати не лише роль у місце замкових комплексів у системі культурної спадщини, а й визначити їх значимість для сфери культурного туризму.

Наукова новизна одержаних результатів. Комплексно проаналізовано стан і перспективи використання замкових комплексів України у культурному туризмі. Спрогнозовано перспективи залучення до культурного туризму замків, які знаходяться у стані руїни. Розглянуто сучасні форми роботи з туристами Луцького, Кам'янець-Подільського та Острозького замків. Запропоновано рангування таких фортифікаційних споруд залежно від їх збереженості.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали кваліфікаційної роботи, її положення й висновки будуть корисними насамперед у практичній пам'яткоохоронній та туристичній діяльності. Вони стануть у нагоді при вирішенні завдань підвищення ефективності функціонування нині діючих та організації нових історико-культурних заповідників, плануванні нових туристичних маршрутів областями України.

Результати роботи можна використати для формування туристичних маршрутів в регіонах, де розташовуються замки. Діяльність замків та їх можливості, проаналізовані в роботі, можуть бути цікавими як гідам, так і організаторам фестивалів чи інших заходів. Матеріали та основні висновки роботи можуть бути корисними здобувачам освіти.

Апробація результатів дослідження. Основні положення кваліфікаційної роботи доповідалися на засіданні кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності під час попереднього захисту, а також на наукових конференціях:

1. Гуманітарний простір науки: XL Міжнародна науково-практична інтернет-конференція (м. Переяслав, 4 березня 2024 року).

2. Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень: XVIII Міжнародна науково-практична конференція студентів та аспірантів. (Луцьк, 14–15 травня 2024 року).

Публікації:

1. Дейнека І. В. Фестивальний туризм як форма актуалізації Луцького замку. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень: XVIII Міжнародна науково-практична конференція студентів та аспірантів*. Луцьк, 2024. С. 530–533.

2. Дейнека І. Виставки образотворчого мистецтва в замках і палацах України. *Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи*: зб. матеріалів XL Міжнарод. наук. практ. інтернет-конф. Переяслав, 2024. Вип. 40. С. 73–75.

РОЗДІЛ 1

ЛУЦЬКИЙ, КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ТА ОСТРОЗЬКИЙ ЗАМКИ В СИСТЕМІ ЗАМКОВОГО ТУРИЗМУ

1.1. Класифікація замків та інших оборонних споруд України

Об'єкти культурної спадщини України перебувають під охороною держави, що засвідчено Законом «Про охорону культурної спадщини України» [28]. В історичному минулому територія сучасної України бачила чимало конфліктів і воєн. У значному масштабі ці процеси розгортаються у період Високого та Пізнього Середньовіччя. Саме у цей час на теренах сучасної України виникає західноєвропейська традиція будівництва замків. Городища та дерев'яні замки-дитинці, що оточували давньоруські міста, існували і раніше, проте замку, як житла феодала, не існувало. Особливості престолонаслідування в Київській Русі не сприяли формуванню родинних маєтків, радше навпаки, князі та потенційні спадкоємці постійно переїжджали з місця на місце, не займаючись опікою лише одного маєтку. Лише згодом виникають такі осередки як замок Острозьких. Чимало таких родинних замків згодом перетворились на палаци або взагалі були зруйновані до нашого часу.

Загалом в Україні налічується 160 пам'яток оборонного зодчества. Проте сюди входять не тільки замки, але й укріплені монастирі, дзвіниці, городища. Замки, як житла феодала або укріплення міст, в основному зосереджені на заході нашої держави. Саме там знаходяться найвідоміші з них – Луцький, Кам'янець-Подільський, Збаразький, Мукачівський замки. Для замків Галичини, за ініціативи Бориса Возницького, створений спеціальний туристичний маршрут – «Золота підкова Львівщини. Окремі замки розташовані на півдні країни та на півострові Крим, серед них – Херсонська, Аккерманська, Генуезька фортеці. Це далеко не повний список

із відомих замків України. Більшість із них відновлені, включені в туристичні маршрути та давно користуються популярністю у туристів. Не рідко на їх території розміщуються музеї або проводяться фестивалі, круглі столи та презентації. Ці пам'ятки широко задіяні у сфері туризму і є потужними DESTИНАЦІЯМИ РЕГІОНІВ. Поруч з ними маємо десятки замків, які перебувають у стані руїни і часто представляють скоріше небезпеку аніж інтерес для туриста. Ці, забуті часом споруди, є потужним потенціалом для своїх регіонів, так як часто представляють інтерес з точки зору історії, конструкції та ін. Все таки ситуація не безнадійна. Поступово зростає інтерес до замкової спадщини. Силами влади, громад або за допомогою грантів окремі пам'ятки вдається врятувати – проводяться реконструкції або консервації [66].

Використання замкових комплексів може бути абсолютно різним. Так, член Академії архітектури України О. Лесик запропонував класифікацію для замків та інших оборонних споруд України, за характером, придатністю їх приміщень за певними категоріями. Проаналізувавши навколишній ландшафт, стан, особливості конструкції та доцільні методи пристосування споруд до тих чи інших реалій, запропоновано поділити замки на чотири охоронно-функціональні класи [37].

До групи «А» О. Лесик відносить фортеці, замки, які є придатними для використання як заповідники та музеї, наприклад, заповідники Луцька, Львова, Кам'янця-Подільського, Києва, Чернігова, Білгород-Дністровського, Судака. Сюди віднесені музеї в замках Луцька, Ужгорода, Меджибожа, Мукачєва, Острога, Олеська, Золочева, Чинадієво, Терєбовлі, Хотина, Києва. Автор зазначає, що в групу «А» варто відносити лише найцінніші замкові ансамблі й комплекси разом з іншими пам'ятками і ландшафтами. Окрема частина таких заповідників може бути відведена під туристичні заклади – готелі, гастрономія, сувенірна продукція. Пам'ятки групи «А», з огляду на їх історичну, культурну цінність, повинні виконувати суто пізнавально-екскурсійну діяльність, щоб зберегти автентичність пам'яток [37].

До групи «Б» О. Лесик включає будь-які замки і фортеці, які можна використовувати як заклади відпочинку і туризму. Пропонується використовувати приміщення Свірзького, Бережанського, Старосільського, Олицького, Клеванського та Жовтківського замків для готелів, попередньо провівши там всі необхідні заходи для комфортного проживання туриста. Рекреаційними пансіонатами можуть стати замки у Бродах, Збаражі та Підгірцях. Функцію турбази, за умови добудови спальних корпусів, можуть виконувати Поморянський, Панівецький та Летичівський замки. Замки у Яблунівці, Микулинцях, Ізяславі, Старокостянтиніві, Сидорові та Золотому Потоці пропонується перетворити на туристичні притулки [37].

Група «В», за визначенням О. Лесика, схожа на попередню, проте відносить сюди пам'ятки, які є лише частково придатними для туристично-краєзнавчого використання, тобто окремі приміщення яких можуть бути відведені для потреб туристів. Наприклад у замках в Чернелиці, Долині, Скалаті, Скалі-Подільській, Невицькому, Хусті, Гологорах, Кудринцях та Добромилі можна організувати тематичні міні-готелі, таверни, ресторани або ті ж туристичні притулки [37].

До групи «Г» О. Лесик відносить ті замки що наразі використовуються як історико-архітектурні заповідники, музеї, заклади освіти, санаторії, інтернати, культосвітні установи, будинки для престарілих, діючі монастирі і храми. Використання пам'ятки в практичних цілях сприяє її фізичному збереженню і охороні історичного ландшафту [37].

Отже, згідно класифікації О. Лесика будь-якому замку України можна найти те чи інше застосування, яке зробить його цікавим, відомим, та сприятиме його збереженню. Окремі варто використати суто як музеї та заповідники. Інші можуть стати магнітами для будь-якого туриста або просто улюбленим місцем відпочинку. Приїхавши в місто по справах або проїздом, людина може замовити нічліг у древньому замку, а вранці там же поснідати. Немалі шанси, що потім фото сніданку в екзотичному місці будуть у всіх соцмережах туриста, що тільки посприяє популярності пам'ятки. Чимало

готелів і ресторанів спеціально роблять свій дизайн та інтер'єр подібними на замки – будують вежі, облицьовують фасади цеглою. Проте поїсти у справжньому замку це абсолютно інші враження та досвід.

Практика перетворення європейських замків на готелі далеко не нова. Особливо це популярно в Ірландії, де поширена практика приватного володіння замком. До прикладу, після реконструкції відомого замку Ешфорд було відкрито готель, який налічує 83 номери. У замку є ресторан George V, де можна поїсти і спробувати одне з 600 вин у льосі. Тут можна відвідати спа-салон, зайнятися соколиним полюванням або верховою їздою. Усе це в купі з розкішними багатими інтер'єрами старовинного нормандського замку дозволять відчути себе справжнім королем. Замок Лох-Аске у графстві Донегал не такий великий як попередній, проте тут також можна зняти кімнату, поїсти в ресторані, відвідати спа-центр та прогулятись лісом і горами. Це тихе усамітнене місце для тих, хто хоче відпочити від міської метушні або шукає натхнення. Варто згадати і замок Клонтарф, що у свій час був у руках різних орденів хрестоносців. Перебудований у ХІХ ст. він з кінця ХХ ст. почав використовуватись як бар та популярне кабаре, де виступає чимало музикантів. Тепер там чотиризірковий готель [91].

Досвід західноєвропейських замків дуже корисний та вагомий для нас, навіть побутує думка, що чимало наших фортець можуть бути перетворені у бари, готелі, рекреаційні та туристичні центри. З одного боку, використання пам'ятки дозволить постійно тримати її в належному стані, в цьому буде зацікавлена сама установа та держава. Проте з іншої сторони такі рішення можуть лише зашкодити пам'ятці та її автентичі. І хоча перетворення замку в готель-ресторан може стати потужним поштовхом у туристичному розвитку регіону, до таких рішень варто підходити вкрай зважено.

Повертаючись до замків України ми умовно можемо розділити їх на дві категорії. До першої віднесемо широко відомі і залучені до туризму пам'ятки та на кількох прикладах дослідимо їх історію та форми актуалізації. До другої групи віднесені решта замків або їх руїн, які маловідомі серед

широкого загалу і мало задіяні у туризмі. Перегляд відгуків від туристів у соціальних мережах, оцінок на туристичних сервісах, порівняння досвіду з іноземними замками, розгляд скандалів та новин, що пов'язані з пам'ятками – усе це наближує до розуміння розвитку замкової спадщини України. Тільки проаналізувавши досвід уже популярних пам'яток визначивши потенціалу маловідомих можна зрозуміти смаки та бажання туриста.

1.2. Луцький замок

Одним з найбільш відомих і найкраще збережених є Луцький замок. Його приїздять відвідати з усієї України, а В'їдну вежу можна бачити по кілька разів на день, поглянувши гривні номіналом 200 грн. Луцький замок є найдавнішою спорудою міста, поступаючись лише руїнам церкви святого Іоанна Богослова, яка була побудована на території замку ще тоді, коли він був дерев'яним. Фортеця відома з XI ст. коли змогла витримати шестимісячну облогу армії короля Болеслава II Сміливого. Згодом замок неодноразово змінювався, перебудовувався, піддавалась атакам, Одна з таких сталась у XIII ст. під час монгольського нашествия. Захопивши древній Лучеськ, вони наказали місцевим жителям розібрати дерев'яний дитинець. Лише згодом, за наказом литовсько-руського князя Любарта Гедиміновича, фортецю поновили у камені. Повністю цегляним замок став лише при правлінні князя Свидригайла у XV ст. Саме в Луцьку 1429 році відбувся з'їзд європейських монархів. Завдяки цій події Луцьк отримав європейське визнання [66].

Замок розташовується на невеликому пагорбі, що в свій час омивався річкою Стир та прилеглими болотами. Тепер він серце та головна пам'ятка Державного історико-культурного заповідника «Старе місто». Сама фортеця складається із трьох веж – В'їзної, Стирової та Владичої, з'єднані між собою 10–12 м мурами, лише одну ділянку замість стіни закриває приміщення

1789 року, збудоване на підмурках розібраного княжого палацу. Тепер там Художній музей, який є відділом Волинського краєзнавчого музею [66].

Згодом замок втрачає своє оборонне значення, зникає церква Іоанна Богослова, в пожежі згорає майже весь окольний мур. Старовинний князівський палац було розібрано, на його місці з часом виникає будівля що в різний час мала різну функцію – архів, канцелярія, повітовий суд. Тривалий час Луцький замок стояв занедбаним, лише художники та митці цікавились пам'яткою. Інтерес до замку з боку держави відновлюється лише у 1921 р., коли Луцьк відійшов до Польської Республіки. Тоді ж почались обговорення щодо реставрації або консервації замку. Тогочасна Польща дуже бережно ставилась до історичної спадщини, проте довго не могла виділити гроші для Луцького замку. Все змінилось на XII з'їзді Ради консерваторів у 1927 році. Тоді вдалось добитись фінансування для реставраційних робіт В'їзної вежі. Згодом у 1934 році волинський консерватор Ю. Дуткевич зміг добитись відновлення фундаментів Владичої вежі, перекриттів В'їзної, ремонту та перекриття Стирової. У 1938 році фахівці з Варшави, під керівництвом Я. Захватовича зробили проєкт і навіть почали здійснення реставраційних робіт, які були перервані Другою світовою війною. У 1987 році замок був знову реставрований, йому повернуто первісний вигляд [66].

Луцький замок завжди був туристичною мекою регіону. Він здавна приваблював людей – красою вабив художників, поетів надихали його мури, фотографи робили листівки з В'їзною вежею. Його культурний і туристичний потенціал розуміли ще за Польської Республіки і почали активно реалізовувати в УРСР. У 1980-ті роки були відновлені відсутні ділянки стін, фундамент князівського палацу, додатково для туристів створили велике шахове поле з метровими фігурами та встановили осадну зброю – балісту, требушет, катапульту. У вежах починають діяти експозиції, присвячені старожитностям, відбуваються розкопки церкви Івана Богослова. В цей час до замку водять численні екскурсії школярів та робітників. Тепер у Луцькому замку проводяться екскурсії як заповідником, так і численними

приватними агенціями. Пройти факельною ходою вночі під стінами та всередині замку разом з князем Вітовтом чи луцьким Кликуном тепер цілком можливо. Окрім цього, замок можна використати як локацію для весілля чи іншого заходу. Цікавою є традиція: щоденно о 12:00 у теплі пори року на В'їзну вежу виходить Луцький кликун та на трубі грає гімн України [66].

У далекому 1919 році Луцький замок уже був зображений на банкнотах номіналом 20 гривень, а у наш час – на 200-гривневій купюрі. Не втрачаючи своєї популярності протягом віків, замок Любарта залишається основною туристичною домінантою Волині і в часи незалежності України. На території фортеці туристам завжди є чим зайнятись, адже тут розміщено одразу декілька музеїв. Наприклад у Владичій вежі Луцького замку одразу на кількох поверхах єдиний в Україні музей дзвонів. Найстаріші екземпляри сягають часів Визвольної війни Богдана Хмельницького (1647 рік), а нові вражають своєю різноманітністю. У збірці не тільки церковні дзвони, але й службові – вокзальний, поштовий, дзвони для річкової пристані та шкіл [48].

2005 році в замку, у колишньому приміщенні повітового казначейства, відкрили музей книги. Численна колекція стародруків була передана владикою УПЦ Варфоломієм. Наразі у музеї є видання XVII–XIX ст. з різних міст, серед яких Київ, Львів, Чернігів, Вільнюс, Почаїв, Познань, Нюрнберг та ін. Перлиною вважається раритетний двохтомник Требник 1646 року відомого діяча та митрополита Петра Могили, виданий ще за його життя. На два роки старше Службове Євангелія 1644 року, яке також є одним з головних експонатів музею. Поблизу музею встановлений друкарський верстат, де видно всі деталі та механізми. Це добре доповнює уявлення про книгодрукування у минулі століття [50].

Інтерес для туристів представляє заснований у 1973 року Художній музей, який є відділом Волинського краєзнавчого музею. Музей розташований на території замку, у приміщенні колишньої повітової канцелярії та суду. Уже сама будівля представляє собою інтерес з точки зору історії, саме тут при суді і при виконанні обов'язків намісника луцького

старости працював відомий діяч та гетьман Іван Виговський. Тут вів свою діяльність поет, громадський діяч та нині канонізований святий Данило Братковський. У музеї можна познайомитись із західноєвропейським мистецтвом поч. XVII – поч. XX ст., представлене творами таких відомих європейських митців як Франс Снайдерс, Хосе Рібери, Лукаса-Кранаха Старшого, Нікола Пуссена, Яна Матейки, Йозефа Грассі, Генріха Гольпейна та багатьох інших. Окрім цього, в основній експозиції представлені роботи українських та російських митців XIX – першої третини XX ст. Серед них – Іван Айвазовський, Руфін Судковський, Кирил Лемох, Гаврил Остапенко, Володимир Орловський, Фотій Красицький, Лук'ян Попов. Окремої уваги заслуговує художник, виходець з Волині, Адроник Лазарчук. Одна зала музею присвячена українському портрету які, як і більшість колекції, були евакуйовані з родового замку Острозьких. В музеї є полотна придворних та невідомих художників XVI–XVIII ст. Тут постійно працюють над новими виставковими проєктами, присвяченими знаковим подіям, дням народженням художників, обговоренню їх праці, випуску збірників, монографій. Таким чином, Художній музей є одним із головних культурно-мистецьких осередків міста – там проходять конференції, презентації, театральні виступи, весілля, цей статус тільки підкреслюється його розташуванням у замку. З початком повномасштабного вторгнення у 2022 році основна експозиція була евакуйована. Наразі музей продовжує роботу з експозицією художників другої половини XX ст. – сьогодення [66].

У Стировій вежі з 2018 року діє експозиція, присвячена мечу XIII–XIV ст., переданому зі шкільного музею села Раків-Ліс Камінь-Каширського району. Таким чином, люди, що вперше відвідують Луцький замок, навіть не підозрюють, що всередині є стільки музеїв. Для них це приємний бонус та спосіб гарно провести час [72].

Будучи символом регіону, Луцький замок часто є локацією для фестивалів, виступів музичних груп, проведення різноманітних заходів. Фестивальний туризм, що з роками набирає все більших обертів, актуалізує

пам'ятку фортифікації. Адже гостями таких фестивалів є не тільки лучани але й гості з усієї України, часто і з-за кордону. Замок підсилює враження від дійства, особливо якщо це лицарські бої або історичний фестиваль.

Один з найстаріших та найпопулярніших фестивалів, що проводяться у Луцькому замку з 2007 року, «Ніч у Луцькому замку». Цей фестиваль проводиться практично щороку, за винятком 2014–2015 та з 2020 року дотепер, у зв'язку з карантинними обмеженнями та повномасштабним вторгненням. Фестиваль високо оцінений експертами з культурної політики Ради Європи, він відіграв важливу роль у перемозі Луцького замку в акції «7 чудес України». Щороку фестиваль присвячувався різним видам мистецтва, наприклад, у 2007 році кіно. Відвідувачі могли побачити фільми українських кіномитців, аматорські стрічки, поспілкуватись про розвиток українського кіно. В наступні роки фестиваль присвячувався поезії, етно-фолку, театру. Невід'ємною частиною дійства є театралізовані екскурсії, лицарські бої, виступи українських музичних гуртів та традиційне вогняне шоу з підпаленням великого смолоскипа у центрі замку. Фестивалем збирав тисячі відвідувачів і нерідко долучався до збереження та розвитку культурної спадщини. За кошти, виручені від дійства, вдалось провести реконструкцію церкви Іоанна Богослова. Отже, фестиваль «Ніч у Луцькому замку» не тільки популяризує українську культуру, але й долучається до її збереження [55].

Будучи уособленням середньовічної доби, Луцький замок часто приваблює реконструкторів та майстрів середньовічного бою. Вже не перший рік у Луцьку проводиться фестиваль «Середньовічний Лучеськ – Доблесть віків». У лицарських змаганнях регулярно беруть участь команди з інших міст України та представники іноземних клубів. На ристалищі посеред замку у видовищному бою сходяться як поєдинки-дуелі і масові побоїща за участі більше 30 учасників. У перервах між боями відвідувачі фестивалю можуть спробувати себе у стрільбі з лука, пройти майстер-клас по ліпленню з глини, зробити фото з лицарями, приміряти їх лати і потримати зброю. Тут діють сувенірні лотки, а діти, з м'якими мечами, можуть відчути себе

середньовічними воїнами. Організатором фестивалю виступає луцька команда «Айна Бера Луцьк», яка також приймає участь у боях. Притягуючи чимало туристів, лицарські бої стають однією з візитних карток Луцька [67].

Все більшого розмаху у Луцьку набувають гастрономічні фестивалі, серед яких Lutsk food fest. З 2015 року цей фестиваль традиційно проводиться у Луцькому замку. Тисячі туристів з усієї України мають змогу скуштувати продукцію кулінарних майстрів, які представляють свій бренд – кондитерські вироби, свіжу випічку, морепродукти та вуличну їжу народів світу. У фестивалі часто беруть участь українські музичні гурти та народні умільці, що проводять майстер-класи [80].

У Луцькому замку проводиться і «Фестиваль пива та м'яса». Гостям пропонують десятки сортів пива, зварених за різними рецептами броварів України; м'ясну продукцію, представлену ресторанами та окремими кулінарами. Цікаво, що для привернення уваги до фестивалю, лучанам пропонувалось використовуючи підказки, знайти фірмові пляшки з квитками, які були заховані на різних локаціях міста. Ця ініціатива не тільки популяризувала захід але і спонукала бажаючих дослідити своє місто [75].

Серед фестивалів, що проходять у Луцькому замку, слід згадати «Поліське літо з фольклором», під час якого збирались представники культур з усього світу щоб презентувати традиції своїх народів; «Меч Луцького замку»; ковальський фестиваль «Солом'яна птаха» та ін., які актуалізують пам'ятку в очах залучених та потенційних туристів [60; 71]

Окрім Верхнього, у Луцьку існував Окольний замок, від якого залишилась лише вежа Чорторійських, перетворена сьогодні на цікавий культурно-історичний простір під назвою «Окольний замок». За перші пів року роботи локацію відвідало майже 13 тисяч туристів [51; 53].

На основі всього вищесказаного можна сказати, що Луцький замок – знакова та відома пам'ятка національного значення популярність якої давно працює на неї. Це підтверджують опитування туристів, більшість з яких приїжджають, щоб побачити замок. Територія, наявність приміщень і добра

збереженість замку дозволяє йому не тільки бути туристичною меккою, але і проводити дні міста, конференції, виставки, фестивалі, весілля та ін. [19]

Не дивлячись на це, багатьох відвідувачів розчаровує те, що за вхід у музеї та на замкові вежі знімається окрема плата. Справа в тому, що на вежу можна піднятися лише з екскурсоводом, так як там немає постійного доглядача. А Художній музей та Музей технічного прогресу не підпорядковуються заповіднику, а є окремими установами. Попри все, Луцький замок залишається одним з центрів замкового туризму в Україні. В останні роки все більше туристів залучає «Окольний замок».

1.2. Кам'янець-Подільська фортеця

Одним з найбільш неприступних замків Європи та окрасою Поділля є Кам'янець-Подільська фортеця. Завдяки вкрай вигідному розташуванню на «острівному» утворенні каньйону річки Смотрича, місце, де нині розташований Кам'янець-Подільський, було заселено давно. Про це говорять чисельні давньоруські та давньоримські знахідки. Навіть одна з версій про походження міста ототожнює його з дакійським «кам'яним містом» Клепідавою. Сучасні археологи чітко виділяють шар давньоруського городища X–XIII ст. Свого часу Кам'янець-Подільська фортеця був одним з центрів торгової активності та стратегічним пунктом на торговій артерії Дністра. Після татаро-монгольської навали, тодішні дерев'яні укріплення були розібрані Данилом Романовичем на вимогу полководця Золотої Орди Бурундая. Майже 100 років потому, після битви на Синіх Водах у 1362 році, Поділля нарешті звільняється від володіння татар. І тільки згодом князі Коріатовичі починають розбудовувати місто [66].

Літопис приписує братам-князям Коріатовичам повне будівництво фортеці, проте скоріш за все вони лише укріплювали вже наявні фортифікації. Перша згадка про Кам'янець-Подільську фортецю сягає

1374 року у грамоті князя Юрія Коріатовича. На той час, вірогідно, фортеця була ще дерев'яною, лише з кам'яними фундаментами. Згодом Поділля переходить до литовського князя Вітовта, а ще пізніше, у 1434 році, відійшло до Польського королівства. З того часу до 1993 року Кам'янець-Подільський стає центром воєводства та ключовим оборонним пунктом Речі Посполитої з південного сходу. Свого часу фортеця витримала десяткам нападів татар та турків, лише у XV ст. замок брали в облогу 28 разів. Усвідомлюючи значення та важливість Кам'янець-Подільського замку, папа римський Юлій II назвав її «оплотом християнства». Тогочасна оборона міста була дуже потужною, адже її утворювало дві окремі фортифікаційні групи – міські укріплення та Стара фортеця, яка і є Кам'янець-Подільським замком. Завдяки розумному використанню навколишнього середовища її вдалось перетворити на практично неприступну твердиню. Так, до скельного острова, який має розміри 1200x600 м, веде дуже вузький скелястий перешийок довжиною 105 метрів. Висота обривистих скель, на яких розташований замок, сягає близько 30–40 метрів, тому перешийок, який під час облоги перекривали річковими шлюзами, був єдиним проходом до фортеці [66].

Свою роль фортеця відіграла і в період Національно-визвольної війни у середині XVII ст. Тоді вона неодноразово піддавалась атакам козаків та місцевих повстанців, її кілька разів брали у тривалу облогу. Згодом на фортецю штурмом неодноразово йшли татари, особливо відзначилась облога 1672 року, коли султан Магомет IV зі своїм 300-тисячним військом та союзним військом Петра Дорошенка все-таки зміг її взяти. Татарам вдалось підкупити міських чільників та увійти до фортеці. Невелика група бійців, що залишилась у цитаделі, вирішила підірвати її разом з собою. Проте згодом, розуміючи потенціал цього місця, татари відновлюють замок, а місто роблять адміністративним центром. Під кінець XVII ст. місто переходить до поляків, які значно реконструювали замок. Згодом, за часів Російської імперії, у Папській вежі замку неодноразово відбував своє покарання відомий ватажок

повстань Устим Кармелюк. У радянський час, в добу українізації Кам'янець-Подільський замок стає історико-культурним заповідником [66].

Кам'янець-Подільська фортеця має 11 веж в кожному з яких може зайти турист. Вхід на територію замку платний, а прямо під мурами для зручності розміщена парковка, хоча окремі туристи вважають, що вона псує вигляд на фортецю. У Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник входить не лише Стара фортеця, але й низка інших об'єктів серед яких ратуша, галерея мистецтв, виставкова зала та музей старожитностей. Заповідник пропонує туристам цікаву та вигідну пропозицію – єдиний для всіх об'єктів квиток. Вартість входу в фортецю вартує 100 грн, а єдиний квиток всього на 50 грн більше (на момент весни 2024 року). Таким чином, турист побачить пряму вигоду з цього і відвідає інші пам'ятки, навіть якщо не планував цього раніше [21].

Цікавою для дітей послугою, якою можуть скористатись у замку, є квест-екскурсія «У пошуках ключа від замку». Під час квесту дітей спочатку знайомлять із замком, проводять екскурсію по вежах та території. Це необхідно для наступного етапу, де дітей ділять на команди і дають конверти із завданнями. Завдяки попередньому ознайомленню із замком та його історією, за підказками та виконуючи завдання діти можуть знайти всі необхідні частки пазлу. Такий квест проводиться для школярів, триває близько 1,5 години, в ньому одночасно може приймати участь до 50 дітей. Проте, якщо хочеться персонального свята, то у Кам'янець-Подільській фортеці можна організувати урочистий день народження. Особлива вечірка «Лицарство з пелюшок» пропонує дітям віком від 5 до 14 років зануритись у середньовічну атмосферу міста. Для усіх гостей передбачені спеціальні лицарські аксесуари – мечі, шолом, лати. Під час програми проводиться квест з пошуком скарбів замку, дитячі ігри та забавки, урочиста посвята в лицарі. Такі інтерактивні програми не тільки хороший заробіток для заповідника, але й унікальний, незабутній досвід для дітей [30].

На відмінну від Луцького замку, де театралізовані екскурсії проводяться виключно приватними підприємцями, у Кам'янець-Подільській фортеці таку послугу пропонує сам заповідник. Проте така екскурсія бронюється попередньо, адже участь у ній бере кілька театралізованих героїв. Екскурсії проводяться для груп до 18 людей і можуть включати як дорослих, так і дітей. Під час півторагодинної екскурсії екскурсанти відвідають Денну, Лянцкоронську, Карманюкову та Нову Східну вежі. Окрім цього, туристи спустяться у підземні приміщення і коридори замку, дізнаються їх призначення та легенди. Також екскурсоводи проведуть відвідувачів через внутрішні переходи, покажуть замкову колекцію артилерії, середньовічну глиняну піч, предмети тортур. Особливістю є те, що екскурсія проводиться у вечірній час, тому замкова підсвітка, корзини з вогнищами, факели і свічки створюватимуть таємничу загадкову атмосферу. Самі ж гіді вбрані в історичні костюми XVII–XVIII століть, що ще більше занурює в атмосферу середньовічного замку [30].

Як уже згадувалось, у багатьох замках України існує практика організації на своїй території шлюбної церемонії. Таке практикує і Кам'янець-Подільський державний історичний заповідник. Серед всіх запропонованих локацій заповідника нас цікавить саме замок. За певну плату буде оперативно організовано оформлення пакету всіх необхідних документів і проведення урочистої церемонії реєстрації шлюбу. Така можливість також приваблює людей, навіть просто відвідавши замок і побачивши молодят, може виникнути бажання провести і свою шлюбну церемонію подібним чином [88].

Для розваги туристів фортеця пропонує ще низку об'єктів, які можуть зацікавити. Серед того, що могло б зацікавити відвідувача, в першу чергу варто згадати про експозиції, що діють на території замку. Однією з таких є «Кам'янець-Подільський замок: від княжої резиденції до історичного музею (XIII – початок XV ст.)», у якій піднімається проблема витоків та розвитку Кам'янця-Подільського. Тут можна познайомитись з містом у часи Данила

Романовича, дізнатись про його першу писемну згадку та про власне «Подільське князівство» столярним градом якого і був Кам'янець-Подільський. З середньовічною історією Кам'янця туристам допомагає познайомитись велика карта з підсвіткою, макет фортеці та унікальні артефакти тих епох. Відвідувачів завжди приваблює зменшена, проте масивна копія середньовічного муру у розрізі, завдяки якому можна дізнатись про зодчество наших предків. Уся експозиція зберігає стильову цілісність із замком – кам'яна кладка на стіні, балки, що підпирають стелю, дощата підлога. Усе це чудово поєднано із сучасними рішеннями, гармонічно на рівні очей розташовані стенди, приховане освітлення акцентує увагу на важливих деталях експонатів. У такому сучасному середовищі проходять не тільки екскурсії, але й лекції, семінари, засідання [73].

Подібно вежам у Луцьку, вежі Кам'янець-Подільської фортеці також вдало пристосовані для розміщення експозиції. Так, Нова західна башта містить експозицію «Замкова артилерія XV–XVIII ст.». Серед порохової замкової зброї можна знайти стрілецьку зброю та гармати, зокрема представлені гаківниця, два фальконети, тарасниця, а також кам'яні і залізні ядра. Окрім цього, туристи можуть побачити інвентар для гармашів, які користувались цією зброєю, а також можна побачити драбину для штурму фортеці. Завдяки цій експозиції відвідувачі можуть краще ознайомитись з історією військової справи та оборонними засобами Кам'янець-Подільського замку. Для цього можна скористатись інформаційними стендами або замовити екскурсію [73].

В багатьох замках України є експозиції, присвячені методам тортур. Така є і у Кам'янець-Подільській фортеці, проте її суттєва відмінність в тому, що місто Кам'янець було одним з кількох міст України, яке мало свого професійного ката. Тому в експозиції «Катівня» можна дізнатись чим заробляла собі на життя ця людина, про те, як він проводив страти, які найболючіші тортури застосовував на допитах та які інструменти та механізми він використовував для цього. Тут же можна дізнатись, яку

зарплатню мав на своїй території, де в Кам'янці проводились публічні страти та як виглядав тогочасний кат [73].

У музеї є й більш інтерактивні способи проведення часу, наприклад місцева гончарна майстерня, яка діє з 2012 року на одному з ярусів Папської вежі. Тут глина з місцевих родовищ перетворюється на предмети посуду і декору. Кожен бажаючий може спробувати себе в ролі гончаря, замовивши майстер-клас з досвідченим майстром, створити горнятко власними руками. Власноруч зроблений виріб згодом пройде випал і його поштою надішлють у будь-яке місто України [73].

Після мандрів по замку, дуже доречним буде перекус, який також тут передбачений. У Білій башті розміщується пекарня, де пекар у автентичному старовинному одязі готує смаколики на відтвореній печі XVII ст. Весь процес випікання зберігає старі традиції, починаючи від ручного перемолу зерна на жорнах і до використання дерев'яних лопаток і посуду. Тут турист може спробувати або взяти з собою у дорогу практично будь-яку випічку, що була приготовлена прямо перед ним за старовинними українськими рецептами. Корисним і зручним доповненням слугує безкоштовний інтернет на території фортеці, завдяки якому відвідувачі можуть скористатись безплатним аудіогідом [73].

Заповідник регулярно організовує круглі столи, наукові конференції, дискусії та обговорення. Ці заходи присвячені як історії міста та його культурі, та і широковідомим темам – Голокост, битва під Крутами, «Великий терор», археологія та фортифікація України, тощо. Регулярні конференції проводяться не тільки в замку, але і у інших локаціях заповідника. Окремі записи можна переглянути на офіційному сайті заповідника [73].

У Кам'янець-Подільському замку також проводиться чимало фестивалів. Уже традиційним для міста став фестиваль, який проводиться тут з 2011 року і присвячений подіям 1917–1921 років. Адже саме в Кам'янці-Подільському з березня 1919 року по листопад 1920 року перебував уряд

УНР. Щороку на День Незалежності за сприянням заповідника, Кам'янець-Подільської міської ради та Кам'янець-Подільського військово-історичного заповідника організовується фестиваль «Остання столиця». Під час дійства сотні реконструкторів у автентичних костюмах і спорядженні влаштовують масштабні театралізовані бої. В імпровізованих, проте дуже натуральних боях, сходяться бійці УПА та солдати Української Галицької Армії проти більшовицьких або білогвардійських вояк. Після бою усі армії спільно з технікою виходять на святкову ходу до замку, де дійство продовжується. У замку транслюються тематичні фільми, проводяться конкурси, концерти, забіги, змагання. Завдяки використанню музики, відео-арту, кінофільмів, техніки та реконструкторів створюється унікальне сприйняття та погляд на відомі історичні події. Відвідати фестиваль приїжджають тисячі людей, та і самі реконструктори родом з різних куточків України [57; 79]

Широко відомим став масштабний фестиваль середньовічної культури «Ruthenica Medievalis 2021», який проходив саме у Кам'янець-Подільському замку. Фестиваль охоплює часи Великого князівства Литовського, коли у 1398 році тут зібрались війська для підготовки походу до Києва і подальшою участю в битві біля р. Ворскла. Турист, що завітає на фестиваль, опиниться у цілому наметовому містечку різних культур і народів. Розписані багаті намети, кострища з чанами, зайняті підготовкою до бою лицарі. У фестивалі брали участь команди із Франції, Литви, Польщі та інших країни. Кожна з них також привозила свої намети, автентичні костюми, інструменти та навіть їжу. Під час чотирьохденного фестивалю відвідувачі могли на власні очі побачити лицарські походи та масштабні бої під стінами замку. Окрім цього, у перервах між боями можна спробувати себе у стрільбі з лука, повчитись письму на гусячому пері, подивитись на середньовічну виставу і танці, відвідати скрипторій з писарем чи приміряти на себе лати. Окрім цього, можна побачити турнір по фехтуванню та смолоскипну ходу від міської ратуші до замку і відвідати середньовічний ярмарок. Масштабний фестиваль занурює в себе, відгороджений від сучасного світу стінами замку він змушує

повірити, що справді потрапив у кінець XIV ст. Від спеціалістів, які повністю вжилися в ролі, можна дізнатись з чого і як виготовлялись чорнила, які лати були поширені на території України або які монети карбувались у Кам'янці-Подільському [81; 84]

Не менш цікавим історичним фестивалем є фестиваль, присвячений Хотинській війні 1620–1621 «Schola militaria». У цьому фестивалі участь брали чисельні військово-історичні товариства з України. Серед реконструкторів були запорозькі козаки, німецькі та шотландські найманці, мушкетери, західноєвропейські пікінери та яничарські підрозділи. Протягом всього фестивалю кожна група бійців займається тренуваннями, змаганнями, муштрою та маневрами військ. Понад сотня бійців, які представляють різні європейські армії, стріляють з гармат та мушкетів, сходяться у масових пікінерських баталіях, змагаються у фехтувальному мистецтві. У перервах між боями відвідувачі можуть зробити фото з реконструкторами, приміряти їх спорядження, дізнатись більше про ту чи іншу армію XVII ст. [82; 90].

Унікальну практику запровадив заповідник у період коронавірусної загрози. У період карантинних обмежень у Кам'янець-Подільській фортеці було організовано онлайн-фестиваль «Історичний пікнік у Кам'янецькому замку 2021». Відтак 24 квітня 2021 року кожен бажаючий міг відвідати онлайн-трансляцію на офіційній сторінці заповідника у Facebook. Завдяки цьому можна було спостерігати за тим як харизматичні організатори в автентичних костюмах XVI–VII ст. проводили низку активностей на майданчику експериментальної археології. Так завдяки трансляції могли побачити як різними методами вариться дьоготь і самогон, як працює писар і тренуються пікінери іноземного аутораменту, як фарбують тканину та працюють на похідній кузні. Важливо уточнити, що це все проводилось за допомогою автентичних методів ремісників того періоду. Окрім цього, проводились лекції на теми: «Кліматичні зміни: від середньовіччя до сьогодні», «Клімат XVI–XVII ст. на теренах Речі Посполитої». Для усіх хто

пропустив цю трансляцію доступні відео де відібрано найцікавіші моменти та доповнено коментарями організаторів [56].

Окрім Старої фортеці у Кам'янці-Подільському збережені чисельні фрагменти міських укріплень – вежі та брами. Наприклад, при самому в'їзді в місто можна побачити Гончарську башту, яка 2020 року відкрилась для відвідувачів. Історія вежі сягає до XVII століття, а тепер поряд з нею розташований ресторан «Стара фортеця». Ця башта примітна своїми цікавими конструкторськими рішеннями, скошені парапети якої дозволяли рикошетити ядрам противника. Окрім цього одна сторона башти має п'ять ярусів, а інша всього три. Наразі для відвідувачів відновлено та відкрито дві з них [13].

Цікавим для туристів є комплекс Польських воріт – Верхні і Нижні. Кожні ворота мали прибудовану поряд для захисту вежу. Так, наприклад, поряд з верхніми Польськими воротами розташована Вежа Стефана Баторія, названу в честь однойменного короля, який виділив у XVI ст. гроші на її побудову. Вежа закрита всередині проте можна оглянути її незвичайну форму та збережені елементи декору. Нижній комплекс Польських воріт розташований з Надбрамною баштою і барбаканом, найдавніші частини цих укріплень сягають XV ст. Вхід всередину доступний усім бажаючим, але всередині вежі пусті. Така доля практично у всіх інших веж і частин укріплень міста. Вежі відновленні ззовні і слугують окрасою міста, проте всередині вони пусті, довкола них ростуть чагарники [66].

Підсумовуючи зібрану інформацію про туристичну діяльність Кам'янець-Подільського замку, можна впевнено сказати, що він є одним з провідних замкових комплексів України у сфері туризму. За рік Кам'янець-Подільський відвідує приблизно 200–300 тисяч туристів, зокрема у 2019 році місто відвідало 227 тисяч туристів. Серед поодиноких туристів домінує доросла аудиторія – близько 116 тисяч, школярів і студентів практично вдвічі менше – 61 тисяча, порівняно незначна частка іноземців – близько 10 тисяч. Всі решта були у складі екскурсійних груп, кількість яких у останні роки

зменшується. Так, якщо у 2013 році на одну екскурсію приходилось 20 поодиноких туристів, то у 2019 році на одну екскурсію приходилось уже 106 туристів які відвідували місто самостійно. Варто відмітити, що найбільш піковими періодами коли прибувають туристи є період з травня по жовтень. Звісно, варто враховувати, що ця оцінка є вкрай грубою і оцінює туризм Кам'янця-Подільського загалом, не відокремлюючи замок окремо. Проте можемо припустити, що подібно Луцькому замку, Кам'янець-Подільський відвідує приблизно половина. У такому випадку ми отримуємо одну з найпотужніших туристичних дестинацій України, яка вірогідно ще далека від свого повного потенціалу. Можна провести порівняння Кам'янця-Подільського з польським Тарновом, який, маючи приблизно однакове з Кам'янцем населення, у 111 тисяч, приваблює туристів в три-чотири рази більше – близько 1 мільйона на рік. Хоча у Тарнові і є залишки замку Тарновських, Кам'янець-Подільська фортеця на її фоні виглядає значно потужніше. У результаті, можна зробити висновок, що туристичний потенціал Кам'янецького замку ще не розкритий до кінця. Особливо це стосується чисельних веж, які або перебувають у приватній власності або пасивно залучені в туризмі [70].

1.4. Острозький замок

Справжньою замковою перлиною Рівненщини є Острозький замок. Історія Острозької твердині починається на початку XI ст., коли Володимир Великий приєднав ці землі до складу Київської Русі. Тоді ж тут закладена перша дерев'яна фортеця, яка була зруйнована під час татаро-монгольської навали у 1241 році. Лише згодом, на початку XIV ст., замок був відновлений князем Данилом Острозьким на тому місці, де стоїть і зараз. Свого часу усі князі Острозькі долучались до розбудови замку, особливо цьому сприяли Костянтин та Василь-Костянтин Острозькі, за правління яких місто

переживало розквіт. Тому різні фрагменти твердині мають різне датування [66].

Замок не зберігся повністю, до нашого часу дійшли лише Мурована башта, Кругла вежа та Богоявленський собор з надбрамною дзвіницею. Окрім цього, збереглися фрагменти міських укріплень – Луцька та Татарські башти. Мурована башта, яка виконувала функції донжона, також постійно розбудовувалась та оновлювалась згідно потреб її володарів. Тепер саме Мурована вежа, де розмістився краєзнавчий музей, виступає основним музейним простором заповіднику, де окрім сувенірної продукції можна оглянути декілька ярусів наповнених різними експозиціями. У кінці XIX ст. місцева влада хотіла її розібрати, адже не бачила в ній історичної чи архітектурної цінності. Проте Імператорська археологічна комісія відхилила це рішення та навіть розпорядилась про проведення ремонтних робіт вежі, адже потужні контрфорси і сама башта була в аварійному стані і могла впасти. Згодом, засноване в місті братство імені князів Острозьких з підтримкою громадськості та вищезгаданої Імператорської археологічної комісії здійснює реставрацію вежі та 1916 року відкриває там історичний музей. Тепер відвідувачі рухаючись від нижнього поверху до найвищого, що відповідає періодам розбудови, мають змогу оглянути археологічні знахідки серед яких кераміка, меч, замки, ножі, кольчуга та інші побутові і воєнні артефакти. В середині зали розміщений макет міста Острога в часи розквіту, а сама зала повторює автентичні замкові інтер'єри. Наступний поверх демонструє нам велику залу, де розташована виставка скульптури, живопису та інших старожитностей періоду Нового часу. Окрім автентичних меблів та предметів побуту у залі розміщена справжня карета XIX ст. Цікавим рішенням є те, що навіть прохідні кімнати, коридори та прольоти зі сходами в тій чи іншій мірі наповнені експозиційними рядами іконопису, церковного приладдя, живопису, скульптури тощо. Креативне рішення прийнято у боковій ніші другого ярусу представлена хоча і не велика але дуже атрактивна експозиція всього одного експонату. Відвідувачам наводять

інтригу і пропонують зазирнути в маленький окуляр, щоб побачити цей об'єкт. А коли ті побачили, то просять не розказувати іншим. Так, кожен з нетерпінням в решті решт побачить золоту монету яка і формує експозицію. Третій поверх башти слугує експозиційним рядом для виставок живопису, де переважаюча більшість це місцеві художники. Окрім цього на цьому ярусі розташована майстерня для проведення майстер-класів [35].

Проведення майстер-класів є поширеною практикою для краєзнавчих музеїв, проте не варто забувати, що це є актуальним і для замкових комплексів, які мають відповідні площі. У другому розділі ми розглянемо чимало потенційних, проте незадіяних замкових комплексів. У самому ж Острозькому замку практика організації майстер-класів також є доволі поширеною. Наприклад, у 2017 році майстриня Ірина Кухар для учнів місцевого професійно-технічного училища провела майстер клас присвячений виготовленню прикрас з природних матеріалів. Сама майстриня займається лозоплетінням, травмотанням, виготовленням дідухів та квіткових композицій. Таким чином, учні змогли більше дізнатись про народні промисли і отримали разом з власноруч виготовленими прикрасами унікальний досвід. Можна пригадати також майстер-клас присвячений Дню археолога 2022 року, де школярі могли більше дізнатись про роботу та методи археологів. Разом з діючим археологом діти опрацьовували та взаємодіяли з керамікою, яка була виявлена під час археологічних розкопок простору Татарської башти у 2018 році. Ознайомлюючись з професією археолога молоде покоління краще розуміє тонкощі такої роботи та задумується про свої майбутні перспективи в цій сфері. Адже яскравий досвід в дитинстві може стати ключовим у житті [42].

Хоча Острозький замок розміщений на мальовничій локації на пагорбі, на відмінну від інших замків України фестивальний туризм він практично не поживає. Вірогідно, перепорою цьому є розміщена на території замку Богоявленська церква, яка хоч і була свого часу частиною замкових мурів, тепер є діючим храмом Української Православної Церкви. З огляду на це є

недоречним проведення масових дійств, концертів та подібних заходів на території діючого храму. Проте попри це Мурована вежа замку виступає місцем для проведення конференцій та невеликих фестивалів. Зокрема у 2018 році там пройшов Всеукраїнський відкритий фестиваль-конкурс виконавців на класичній гітарі «Гітаріада». В організації приймав участь заповідник міста Острог, тому замок і став місцем проведення конкурсу. На протязі трьох днів міщани могли насолодитись виконанням сольних та ансамбльних композицій, які здійснювались учасниками з різних областей України. Подібні ініціативи з боку заповідника ініціюють поживлення культурного та мистецького життя у місті [85].

Не можна не згадати про Татарську та Луцьку брами, які є збереженими фрагментами міських укріплень також не лишились поза увагою у заповідника. Так зокрема інтерес представляє Луцька брама, яка поєднуючи функції сторожової вежа та брами представляє собою барбакан. Збережений барбакан є рідкістю, тому лише сам цей факт підсилює інтерес до пам'ятки, як у туристів так і у науковців. Луцька брама була зведена у XVI ст. за проектом архітектора Якуба Мадлайна. За першопочатковим планом вежа повинна була мати лише два поверхи, проте потім був добудований декорований ренесансний ярус. Саме ці фігурні зубці, розетки, карнизи і бійниці які створюють ефект корони і стали візитівкою Острозького замку. Подібне декорування можна знайти на Татарській та Круглій вежах [66].

Луцька брама, яка обороняла місто з сторони Луцька у 1985 році стала Музеєм книги та друкарства. Фонди музею складає книжкова колекція краєзнавчого музею. Один із перших музеїв книги в Україні, яким і є музей в Луцькій брәмi, у своїх фондосховищах нараховує близько 5000 примірників. Сюди входять 1500 рукописів, західноєвропейські та кириличні стародруки, рукописні Євангеліє та пам'ятні книги князів Острозьких. Серед експонатів музею можна побачити відому Острозьку Біблію 1581 року, «Хорватський Бreviарій» 1561 року, «Декрети» Папи Григорія IX які видані у Парижі у

1511 році, єдиний на території заходу України рукописний Коран, прижиттєве видання «Енеїди» Івана Котляревського, Coniurationes demonum – посібник екзорциста 1492 року, тощо. Відвідувачі музею відвідавши всі поверхи вежі можуть ознайомитись з різноманітними книгами – від давніх багатокілограмових Євангелій і до дрібних кишенькових книг. Експозицію супроводжують ростові фігури монахів і писарів, за допомогою яких можна дізнатись про їх працю у далекому минулому. Також зали наповнені спорідненою християнською та книгодрукарською атрибутикою. Так, поруч з Священними Писаннями розміщений іконопис, хрести, скульптурні зображення янголят, облачення духовенства, тощо. Для відвідувачів які не мають змоги відвідати музей, доступна віртуальна експозиція. Окрім цього, на третьому поверсі музею є конференц-зал, де проводяться засідання та презентації [40; 49]

Татарська вежа, яка також є залишком від окольних укріплень, заслуговує не меншої уваги з боку туриста. Зведена на основі дерев'яних укріплень, орієнтовно в другій половині XVст., вона як і Луцька брама мала лише два недекорованих поверхи. Свій декор вона як і інші фрагменти замку отримала за князювання Василя-Костянтина Острозького, який свого часу значно модернізував усі фортифікаційні споруди міста. Витончені карнизи і зубці, ліпні розетки та бійниці видають у брамі представника ренесансної оборонної архітектури. Свою назву вежа отримала із-за тисяч полонених татар які були захоплені Костянтином Острозьким і які проживали поблизу пам'ятки. Проте згодом брама втрачає своє оборонне значення і на відмінну від Луцької вежі вона дійшла до нашого часу у значно гіршому стані. Так майже половина її мурів мула зруйнована, лише частково зберігся декор, будівля перебувала у стані руїни і поступово руйнувалась. Проте завдяки проекту «Малі міста – великі враження», який здійснювався Міністерством культури України у 2018 році здійснена реконструкція вежі. За допомогою металевого каркасу і сітки зруйнована частина була відновлена, локація отримала назву «Культурний Барбакан». Такий підхід до пам'ятки дозволяє

показати її автентичний вигляд і розміри, запобігти вандалізму та зберегти вигляд атмосферної, атрактивної руїни який полюбляють туристи. Завдяки проєкту організатори також сподіваються поживити культурне життя міста, зберегти пам'ятки історії та посилити їх популяризацію. Нині «Культурний Барбакан» це місце де облаштовано сценічний простір для виступів, локація також пристосована для проведення художніх виставок. Для розвитку простору були створені 3-д моделі, які можна подивитись в інтеренті [36].

Варто відмітити підвищену інклюзивність краєзнавчого музею. Все завдяки проєкту «Інклюзивний музей у Острозькому замку», який за підтримки Українського культурного фонду був здійснений Державним історико-культурним заповідником м. Острога. Завдяки проєкту музейний простір став доступний для людей з інвалідністю. Зокрема були створені тактильні експонати – зменшені копії двох веж Острозького замку та скульптури Аналі з житієм святого Миколая XVII ст. та «Мадонни з немовлям» XIX ст. що представлені в експозиції. Окрім них можна побачити і пощупати печаті Острозького магістрату XVII ст. Всього у музеї наразі представлено 20 тактильних орієнтирів, етикетажу та QR кодів для аудіогіду. В рамках проєкту для слабозорих та незрячих створені спеціальні путівники по музею. Путівник представляє собою невеликий блокнот із термопаперу з мнемосхемою будівлі та тактильними малюнками експонатів до яких є підписи шрифтом Брайля. Такі ж путівники з адаптованим текстом та підсилені аудіогіди створені для людей з порушеннями слуху. Окрім аудіогіда українською з тифлокоментарем були представлені гіді іноземними мовами – англійською та польською. Реалізація такого проєкту дозволила показати українську культуру та мистецтво для тих, хто раніше цього не міг оцінити [29].

Підводячи невеликій підсумок про Острозький замок, можна чітко заявити, що маючи у збереженому стані лише окремі фрагменти фортифікаційних укріплень, заповідник Острога старається зробити їх максимально привабливими та цікавими для туриста, не забуваючи про

збереження автентики. Руїни брам та окремі вежі, які навіть не з'єднані стінами можуть поступатися за масштабністю Луцькому або Кам'янець-Подільському замкам, проте грамотне розпорядження площами веж, організація всередині експозицій та музеїв, проведення виставок та конференцій, створення арт-просторів для виступів і мистецьких заходів, залучення молоді шляхом невеликих фестивалів та майстер-класів та навіть доступність для інклюзивних осіб дозволяють Острозькому замку тримати марку одного з найвідоміших і найпопулярніших в Україні.

Висновки. Проаналізувавши туристичну діяльність одних з найпопулярніших замків України варто зазначити, що вони уже широко включені в туристичну галузь і намагаються максимально її розкрити. Замки знаходяться в хорошому стані, мають велику популярність і постійні туристичні потоки. Окрім традиційного екскурсійного супроводу замки намагають надавати або слугують місцем для надання додаткових послуг – організації фотосесій, весільних церемоній, квестів, театралізованих або вечірніх екскурсій. Замкові площі часто розміщують у собі експозиції виставок і музеїв, за допомогою ростових ляльок та декору відтворюються замкові темниці, ристалища, приміщення гарнізону. Окремої уваги заслуговують фестивалі які широко популяризують українську культуру та історії і представляють іноземну. Частими гостями на таких фестивалях виступають іноземні гості та товариства, що лишній раз дозволяє репрезентувати Україну як сучасну європейську країну. Вище згадані замки, а точніше заповідники, ведуть соц-мережі, мають сайти, проте вони не часто стають джерелом зацікавлення для потенційного туриста. Куди частіше це поради знайомих, сторонні сайти і відео з інтернету. Це говорить про слабку рекламу самих заповідників, яка рідко відповідає потребам сучасного туриста. Проте, попри все це ключові замкові комплекси у замковому туризмі України на які в значній мірі рівняються інші фортеці і оборонні споруди у нашій країні.

РОЗДІЛ 2

ТУРИСТИЧНО ПЕРСПЕКТИВНІ ЗАМКОВІ КОМПЛЕКСИ УКРАЇНИ

2.1. Рангування не залучених та слабозалучених у туризмі замкових комплексів

Замки, що розглядались у попередньому розділі є лідерами замкового туризму України. Найпопулярніші у своєму роді ці туристичні дестинації слугують магнітами у своїх регіонах для туристичних потоків як з України, так із з-за кордону. Хороша збереженість, постійний нагляд, екскурсійний супровід і створення максимальних умов для приваблення туристів – ось що зробило ці національні пам'ятки такими популярними.

Проте більшість з замкових комплексів нині перебувають у стані руїни. Певні реставраційні чи хоч консерваційні роботи проводяться лише по окремим із них. Ще менше отримують якусь підтримку для розвитку туризму. Чимало таких руїн нині для туриста можуть бути цікаві лише в якості художньої атракції, як місце де можна зробити фотографію. Часто місця їх розташування хоча і мальовничі, проте важкодоступні, порослі чагарниками та недоглянуті. Хоча вони перебувають на обліку, місцева громада не має можливості або кваліфікованих кадрів для її утримання і розвитку. Часто на місцях діють різноманітні громадські організації, товариства та об'єднання які опікуються замками, стараються їх популяризувати, оберігати, досліджувати.

Згідно Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» усім цим також займаються виконавчі комітети, які призначають місцеві органи самоврядування. Окрім цього, вони здійснюють науково-методичну, виставкову, видавничу роботу, займаються дослідженням пам'яток. Також саме вони розвивають туризм у регіоні, створюють умови для відродження місцевих традицій та ремесел, займаються розвитком осередків народної

творчості. Саме виконавчі комітети стежать за станом замків, забезпечують їх охорону та моніторинг. Тільки такі комітети можуть висувати якісь пропозиції щодо реставрації чи інших масштабних робіт, до центральних органів влади які уже розглядають ці питання.

Проте, окрім держави, часто замки досліджуються і популяризуються товариствами. Найвпливовішим таким товариством є Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, яке згадано вище. Охоплюючи всі регіони України товариство має розгалужену систему краєзнавчого профілю. Серед основних завдань воно виділяє виявлення, охорону, дослідження та популяризація пам'яток серед широкого загалу.

Важливо розуміти, що кожний замок має свій туристичний потенціал, адже саме він висвітлює історію регіону і разом з цим є неповторною пам'яткою. Такі об'єкти при правильному їх використанні можуть приносити економічну вигоду, поживляти культурне і мистецьке життя краю. Комплексний підхід перш за все до охорони замкових комплексів або хоч їх руїн дозволить поживити розвиток туризму, а за ним і все вищезгадане. Будучи символом регіону замок може стати якорем для формування довкола релігійного, агро-, еко-, сільського, вело- та інших напрямків туризму. Як показують приклади Луцького та Кам'янець-Подільського замків замок або підлегла біля нього територія виступають чудовими локаціями для проведення фестивалів, тематичних заходів, днів міста. Коли пам'ятка перебуває у стані руїни, то вони все одно можуть виступати своєрідним брендом. В цьому контексті можна згадати Чортів камінь, який хоч і не є замком, подібним чином концентрує біля себе інші види туризму, а у його підніжжя проводяться щорічні фестивалі.

Є й інший шлях який може дати не залученим в масовому туризмі замкам новий шанс. Мова іде про передання окремих замкових комплексів в приватну власність. Це поширена практика європейських держав, яка хоча і передає замки приватним лицам, але зобов'язує їх зберігати автентичність пам'ятки, а будь-які зміни чи ремонт попередньо узгоджувати. Академік та

мистецтвознавець Борис Возницький, засуджував таку ідею, пригадуючи випадок із палацом у Старому Роздолі, де приватна особа яка купила палац вивезла з нього цінні рельєфи XVI–XVIII ст. в той час коли палац стояв пустою і постійно руйнувався. Для втілення такої практики Україна повинна мати спеціальні органи які б слідкували за передачею пам'ятки у приватну власність та зобов'язували б її до виконання всіх необхідних мір. Допоки такого немає, повна передача замків у приватні руки є небезпечною. Можливі варіанти автентичного доповнення уже існуючих заповідників, які мають не залучені приміщення або площі в своїх замках. Це можуть бути санаторії, кафе, ресторани. Усе це не обов'язково розміщувати в самій пам'ятці. Можна пригадати ресторан «Стара фортеця» біля однієї з веж Кам'янця-Подільського, або ресторан «Корона Вітовта» який розміщений прямо біля Луцького замку і будує на ньому всю свою автентику [62].

Загалом, не залучені у туризмі і маловідомі широкому загалу замки очевидно мають різний стан збереженості. Відповідно їх перспективи і залученість у туризмі може носити різний характер. На це впливає не тільки стан збереженості пам'ятки але і її характеристики, архітектура, навколишній ландшафт та інфраструктура. Вагомими складовими можуть стати й інші пам'ятки довкола, які виступатимуть доповненням або складовою єдиною туристичної композиції в яку буде включений той чи інший замок. Умовно, можна розділити ці збережені замки на три категорії, які будуть використовуватись для зручності.

До першої категорії можна віднести добре збережені замкові комплекси. Для них характерна відносна збереженість як замкових стін, так і веж. У замках цієї категорії при реставрації можливе відновлення всього фортечного муру або значної його частини. Сюди можна віднести Старосільський, Невицький, Пнівський, Кудринецький, Микулинецький, Сидорівський, Токівський, Кременецький, Бучацький замки.

До другої категорії можуть належати ті замки, де до нашого часу дійшла лише замкова вежа або донжон. Довкола них як правило немає

збережених мурів чи інших споруд або їх наявність незначна. Для цієї категорії актуальними є відновлення веж, розробка всередині музейних експозицій, оглядових майданчиків, фотозон. До цієї групи можна віднести Червоногородський, Раковецький, Середнянський, Галицький замки.

До третьої категорії відносяться замкові руїни. Такі об'єкти зазвичай мають вигляд окремих острівців залишків муру і веж. Такі об'єкти складні для консервації та реставрації проте навіть вони можуть стати цікавими туристичними дестинаціями. Прикладами таких замків можуть бути Хустський замок, Королівський замок «Нялаб», Виноградівський замок «Канків».

Варто ще раз зазначити, що таке рангування замків дуже умовне і використовується виключно для кращого розуміння потенціалу пам'яток. Оглядаючи окремі, конкретні приклади можна очікувати подібного туристичного потенціалу від інших фортець з тієї чи іншої категорії.

2.2. Основні форми залучення до культурного туризму добре збережених замкових комплексів

Вкрай перспективними є замки саме першої категорії. Добра збереженість робить їх одними з найбільш пріоритетних для відновлення та розвитку туризму. Замки першої категорії вкрай вразливі, адже із-за руйнування природою чи людиною вони легко можуть перейти до другої чи навіть третьої категорій. Одним з найперспективніших замків першої категорії є Старосільський замок. Дерев'яний замок у Старому Селі вірогідно існував упродовж XV- поч. XVII століть, проте був оновлений в камені у 1642 році, за наказом Заславського князя Владислава Домініка. Під час Національ-Визвольної війни замок вдалось захопити військам Богдана Хмельницького, а у 1672 році замок витримує турецьку облогу. Згодом він переходить князям Любомирським, ще пізніше – Сенявським,

Чорторийським, Потоцьким. Аж до другої світової війни замок виконував роль винокурні та пивоварні [66].

Замок має справді вражаючі розміри. Добре збережені стіни з'єднують між собою 3 вежі, кожна з яких по своєму цікава. Адже вежі, як і стіни, місцями зберегли унікальні декоративні елементи та надписи, а сама архітектура кількоярусних башт заслуговує окремої уваги. Високі, до 16 м стіни, всередині створюють затишне місце площею понад 2 га. Проте наразі замок поступово руйнується, єдиний елемент для туристів – це стенд, де коротко описана історія замку. Всередину можна легко потрапити, адже територія не охороняється, а місцеве населення випасає там худобу і судячи з слідів їздить на автомобілях [66].

Величезна площа, якою володіє замок, а також порівняно добра збереженість стін робить його одним з найдоступніших для реставрації чи повного відновлення. Звісно, атракційні руїни завжди приваблюють поодиноких туристів з України та із-за кордону. Проте реставрація замку дала б змогу відновити інтерес до пам'ятки серед громадян. З цього витікає чимало позитивних моментів, які ми нині спостерігаємо у відомих замках України. У відновлених баштах можуть бути розміщені музейні експозиції, піднявшись наверх туристи могли б оглядати навколишні краєвиди, а якщо буде попит – то одна з башт може розмістити в собі автентичні готельні номери. Площа замку всередині може бути використана для розміщення декоративних пам'ятників, дерев'яних катапульт, експозиції гармат, дзвонів або інших габаритних експонатів які б вписувались у загальну концепцію. Окрім цього там можуть бути розміщені замкові активності – мішені для стрільби з лука, шахматні фігури, ударні інструменти. Усе це не потребує особливого догляду з боку доглядачів замку, проте слугує лишньою розвагою для відвідувачів.

Окрім цього замок може стати чудовою локацією для проведення фестивалів, лицарських боїв, дитячого табору, тощо. На території фортеці також є нерозвідані підвальні приміщення, які також можуть мати як

науковий, так і туристичний інтерес у майбутньому. Відновлений, наповнений активностями та цікавими експозиціями замок може бути включений до туристичних маршрутів – таких як «Золота підкова Львівщини» [74].

Непросту історію має Невицький замок, який є одним з найпопулярніших замків Закарпаття. Фортеця розташована на пагорбі вулканічного походження висотою у 125 метрів над оточуючим рельєфом. Перший замок вірогідно існував тут ще за давньоруських часів. Знищений під час монгольського нашествия, він був відбудований королем Ласло IV у другій половині XIII ст. Згодом замок переходив до рук різних феодалів, поки він не став центром повстання Петра Петенка, яке тривало понад 10 років. Після цього замок оновлюють в камені, він витримує не одну облогу, проте свій сучасний вигляд набуває на межі XV–XVI ст. Свого часу замок мав три лінії оборони, бастіони, барбакан. У подальшій історії замок багато переходив з рук в руки, поки не був захоплений у 1644 році, після чого не відновлювався. Проте зі збережених фото міжвоєнного періоду можна зрозуміти, що замок був досить популярним місцем і 100 років тому – присутні дахи веж, а в замоковому дворіку стоять столи і лавки, очевидно для відвідувачів. Проте після входу цих територій до УРСР, замок лишився напризволяще [4; 66].

Тепер замок представляє собою дуже мальовничі руїни, по відношенню до яких якісь консерваційні дії почали вживати порівняно нещодавно. Заново реконструкції та археологічні дослідження проведені у 1980-х, 1990-х роках. Чимало археологічних досліджень було здійснено учнями Школи молодого археолога, яку очолює голова ГО «Невицький замок» історик та дослідник замку Олександр Дзембас. Він разом з учнями проводив чимало походів, екскурсій та досліджень пам'ятки. Це слугує хорошим прикладом того, що довкола фортеці, або навіть її руїн цілком можлива організація тематичних гуртків, які будуть цікавитись історією та за можливості прикладати свої зусилля для збереження замку [9; 54].

У 2018 році від буревію завалився дах донжона, який стояв там ще з 20-30-х років минулого століття. Після цього для двох веж замку були відтворені дахи, для туристів всередині зроблені урни для сміття, лавки, стенди з інформацією. Почалась поетапна реставрація замку, яка попри все не передбачає повне його відновлення.

Серед планів зокрема – наповнити центральний дондзон і зробити його відкритим для відвідування. У такому разі, вежа зможе стати місцем для невеликих експозицій, на щастя, завдяки Школі молодого археолога експонатів знайдеться чимало. Це дозволить вивести пам'ятку на новий рівень, та привабити до неї більше уваги. У цьому ключі можна пригадати гру, створену студентом-програмістом Іваном Ільком. У симуляторі можна прогулятись замком, побачити, як він виглядав у часи свого розквіту. За допомогою реалістичної графіки та достовірного відтворення замку гра чудово занурює у атмосферу середньовічної твердині. Реконструювати вигляд фортеці студенту допомагав вищезгаданий Олександр Дзембас. Таку гру можна використовувати в парі з шоломами віртуальної реальності, для цього можна буде виділити один з поверхів замкового донжона. Адже побачити замок у повному складі і тут же порівняти з сучасними руїнами є цікавим досвідом [26]

Наразі замок виступає своєрідним магнітом для туристів. Не буде перебільшенням сказати, що завдяки замку у селі Невицьке час від часу проводяться невеликі історичні та народні фестивалі. Також завдяки замку у його підніжжя існує кілька ресторанів та готелів, які використовують замкову тематику у своїй архітектурі і назвах. Чисельні туристи що прибувають до замку, користуючись нагодою відвідують і інші цікаві місця, наприклад – Туфовий вулканічний стовп, заввишки 10 метрів, який стоїть неподалік від замку. Нерідко до пам'ятки прибувають цілі групи туристів. Так зокрема «Клуб піших туристів» із Карпат уже кілька років поспіль організують у замку нічні посиденьки на зорепад Персеїд, який випадає на середину серпня. Зібравши близько сотні людей група вирушила до замку де і провела ніч.

Разом з палатками, розпаливши багаття туристи спостерігали за зорепадом і просто розмовляли. Такий вид туризму цілком може проводитись і в багатьох інших замках, де нічне небо не засвітлене великими містами. Романтика і унікальний досвід, який отримують туристи, може принести заробіток для замку [27].

Проте нині вхід туди абсолютно вільний. Попри все замок просто слугує дуже атмосферою локацією для туристів, які хочуть насолодитись краєвидами, помилуватись руїнами або побачити пам'ятку на власні очі. Таким чином, замок хоча і є вкрай популярним в регіоні, якісь реставраційні та туристичні заходи з боку держави почали втілюватись геть нещодавно. Підводячи підсумок можна сказати, що замок є перспективним для розміщення музейних експозицій, проведення весільних церемоній, організацію довкола пам'ятки дитячих таборів, піших турів, тощо.

Однією з найбільших фортець Франківщини є маловідомий Пнівський замок. Науковці вважають, що Пнівський замок був споруджений у другій половині XVI ст. проте з часом був видозмінений і свій сучасний вигляд набув уже в другій половині XVII ст. Протягом XVI-XVII століть замок витримував чисельні облоги татар, турків та козаків. У XVIII ст. фортеця змінює декілька власників, поки не перейшов у державну власність Австрійської імперії яка дала дозвіл місцевому населенню розбирати його на каміння [38].

Замок представляє собою неправильний п'ятикутник і є фактично найкраще збереженим серед фортифікацій у Івано-Франківській області. Всього до нашого часу збереглась приблизно його половина. Майже всі ділянки стін та вежі в тій чи іншій мірі дійшли до нашого часу, проте масштабний комплекс житлово-господарських прибудов був втрачений. Хоча потужні мури замку збереглись значно краще ніж у Хустського замку, він руйнується прямо на очах. У 2010 році в наслідок повені значна частина східної Круглої вежі обвалилось. Попри те, що замок з 2010 року входить в туристичний маршрут «Золоте кільце прикарпаття» його атрактивність є

вкрай низькою. Біля замку немає жодного інформаційного стенду, а його територія заросла високою травою. Пам'ятка все одно привертає велику увагу у туристів – туди їздять приватні екскурсії та тури, локація є популярною серед велотуристів.

У 2018 році у замку почалась реставрація, яка доволі швидко закінчилась через брак коштів. Проте пам'ятка є вкрай перспективною для туризму. Добре збережені башти і стіни цілком підлягають якщо не повній, то частковій реставрації. Може бути здійснено реставрацію лише однієї башти та ділянки стіни, а інші будуть законсервовані. Почата реставрація, зокрема, зачепила вежу з корпусом, чії площі цілком можуть бути використані для розміщення музейних експозицій з історією замку, його макету тощо. Всередині можна також розмістити зал для конференцій, лекцій, уроків місцевих школярів.

Там же можна було б проводити майстер-класи середньовічних ремесел та письма, археології. Інші тематичні експозиції або кімнати можна розмістити в інших вежах замку, на найвищій, Гранчастій вежі може бути оглядовий майданчик.

Велика територія замку цілком підходить для проведення фестивалів, які уже неодноразово там проводились. Зокрема уже тричі проводився етнофестиваль «Дженжурфест». Триденний фестиваль у перший день повністю віддається тематиці етніки навколишніх сіл, які представляють свої традиційні страви. Другі два дні фестивалю присвячені лицарським боям та майстер-класам забутих народних ремесел – кожум'яки, ткалі, гончарі. Цікавим є рішення створити кіндермістечко – маленький замок всередині замку для дітей, щоб дорослі могли насолодитись фестивалем і не переживати про малечу. З дітьми в цей час проводиться своя програма, де аніматори в ігровій формі навчають англійської та показують ляльковий театр. Протягом фестивалю також проводяться виставки, екскурсії та покази кінофільмів [52].

2.2. Перспективи залучення до культурного туризму слабо збережених замкових комплексів

Значна, якщо не найчисельніша частина замків України, відносяться саме до другої категорії. Стіни цих замків були розібрані або зруйновані з часом. Тепер поодинокі вежі цих фортець хоча і представляють інтерес, знаходяться під постійною загрозою. Величезну популярність на Тернопільщині мають залишки Червоногородського замку який з дня на день може припинити своє існування. Перші дерев'яні фортифікації тут з'являються наприкінці XIV ст. які неодноразово штурмувались польські і литовські війська. Значно пізніше, у XVII ст. замок оновлюється у камені, а поряд зводиться споруда домініканського костьолу. Згодом замок неодноразово руйнувався, особливо в часи Національно-Визвольної війни та від турецьких атак. Спустошений від постійних війн, замок стояв у стані руїни до початку XVII ст. коли його перебудували під палац у еkleктичному стилі, де розміщувалась колекція живопису, порцеляни, меблів. Проте після Першої світової війни та радянської навали замок знову перетворився у пустку [66].

Замок і тепер продовжує своє існування у стані мальовничої, але небезпечної руїни. Залишки фортифікації, яка мальовничо розмістилась на пагорбі серед лісів приваблюють сотні туристів щороку. До самого замку добратись доволі непросто, інфраструктура практично відстуня. Лише стенд з короткою історією замку нагадує про те, що він знаходиться на обліку пам'яток. Стан самої пам'ятки аварійний – у 2013 році половина однієї з веж обвалилась, за цим не послідувало жодних консерваційних або реставраційних дій, як це було з Невицьким замком. Атракційна руїна нині має величезний потенціал, поруч з нею уже знаходиться дитячий оздоровчий табір «Ромашка», який згідно відгуків туристів перешкоджає доступу до замку, тому потрібно шукати інший шлях. Варто відмітити, що дитячий табір на своїй території має занепалі, покинуті будинки які псують враження від

огляду пам'яток, зокрема один такий стоїть прямо між замком і костелом [66].

Окрім самого замку можна подивитись на костел вознесіння Діви Марії XVII ст., який знаходиться поруч з останнім. Ближче до села можна оглянути старовинний цвинтар і руїни каплиці Понінських XIX століття. В 600 метрах від замку знаходиться не менш відомий Червоногородський водоспад, а поруч з ним – руїни невеликої гідроелектростанції. По дорозі до замку і водоспаду трапляються старі кам'яні мости. Величезна концентрація цікавих історичних і природних пам'яток на такій невеликій ділянці утворює унікальну туристичну зону. Якщо відновити вежі, то в них можна розмістити тематичні експозиційні ряди, а площа біля замку чудово підходить для проведення фестивалів, концертів, тощо. Унікальне розташування замку в котловані робить можливим організацію зіплайна, де турист зможе спускатись і милуватись околицями. Таким чином, можна підмітити, що територія являє собою перспективи для різних видів і форм туризму – замковий (руїни замку), індустриальний (руїни ГЕС), бальнеологічний (водоспад і джерело поряд з ним), некропольний (два кладовища біля села), музейний (за умови відновлення веж), подієвий (за умови проведення фестивалів на території) та екстримальний (зіплайн), додатковий інтерес для культурного туризму завжди представлятимуть залишки костьолу і каплиці. У висновку ми можемо лише підсумувати високий потенціал регіону який може стати справжньою туристичною меккою.

У подібному становищі знаходиться Раковецький замок, від якого лишилась практично одна вежа донжон. Незвичайні архітектурні особливості вежі наводять науковців на думку, що перші укріплення тут існували уже у XIV ст. Незручне положення вежі на схилі компенсувалось наявністю джерела питної води, яке б'є і до сьогодні. У середині XVII ст. замок був розбудований підчасом Домініком Войцехом Беньовським – звели палац, добудували стіни і браму. Фортеця мала важливе стратегічне значення, адже контролювала переправу через річку Дністер. Тому вона часто зазнавала

атак: у 1657 році у ще недобудованому замку козацьку облогу витримували польські війська, через 10 років його безуспішно штурмували татари. Попри руйнації у 1672 і 1676 роках, замок був відбудований. Згодом, як і будь який замок він втрачає своє оборонне значення і в ньому розміщують житлову резиденцію. Проте у 1768 році він згорає і довгий час стоїть пустою. У середині XIX ст. у ньому діє поташева фабрика, проте згодом вона теж згорає. З того часу він стоїть пустою, фігуруючи лише на обкладинках польських міжвоєнних журналів [66].

Наразі замок як і більшість вищезгаданих стоїть у вигляді живописної руїни, яка потрохи руйнується. Хоча свого часу замок мав три вежі – шестикутну, трикутну та в'їзду квадратну, до нашого часу збереглась лише перша. Великі частини стін, які були майже повністю збережені на початку та середині XX ст. до нашого часу практично зникли. Окрім природної руйнації до цього процесу активно підключалось місцеве населення, яке розбирало пам'ятку для власних цілей. На щастя, шестигранна вежа лишилась практично недоторканою, проте про потужні мури нині нагадують лише окремі дрібні фрагменти, які без охорони зовсім скоро повністю зникнуть. Проте тепер для туристів і вчених вежа представляє великий інтерес з огляду на її незвичайні архітектурні рішення. Шестиярусна, шестигранна вежа дозволяла захисникам замку вести вогонь у всі сторони, адже на кожному поверсі досі збережена розгалужена система амбразур та стрілецьких каналів [24].

Попри руйнації, туристичний потенціал замку лишається досить великим – реставрована вежа може розмістити в собі експозиційні ряди, макети замкового двору, археологічні знахідки, тощо. Верхній, відкритий ярус вежі слугував би чудовою фотозоною та оглядовим майданчиком з якого відкриється живописний пейзаж на Дністер, село Раковець та місцеві краєвиди. Згідно сучасних уявлень, невелике замкове дворище розміщувало господарські споруди, криницю, невелику каплицю та житловий будинок. За наявності фінансування усе це могло б бути відновлене у вигляді своєрідного

музею-скансена з інтерактивними елементами. На такому дворіку могли б проводитись невеликі свята, ярмарки, тощо. Окрім цього збереглись свідчення про підземні шляхи, які також можуть становити перспективну туристичну атракцію. Додаткового інтересу місцю додає вищезгадане джерело з чистою водою. В самому селі поруч можна оглянути напівзруйновану костел-каплицю ХІХ ст. та церкву Святого Дмитрія Великомученика. Також на побережжі уже є відпочинкова база та порт «Раковець», де можуть зупинитись туристи після огляну замку. Усі ці пам'ятки тільки додають інтересу для потенційного туриста. Хоча локація є мальовничою і туристично привабливою навіть у стані руїни, варто оцінити стан пам'ятки та провести необхідні охоронні роботи. Адже зовсім скоро залишки мурів можуть припинити своє існування, а шестигранна вежа повторити долю Червоногородського замку [64].

Своєрідним феноменом в замковому туризмі є Галицький замок. Як і у багатьох попередніх фортець, на місці де зараз розташований замок спочатку існував дерев'яний дитинець, який уже був відомий на момент ХІ ст. Проте в якийсь момент воно було зруйноване і значно пізніше в 1367 році боярином Дмитром Дедьком, воєводою Любарта, були відновлені дерево-земельні укріплення. Фортецю часто штурмували і брали в облогу, то повстанці-селяни то татари і турки. Не минули її і козаки під час Національно-визвольної війни. Війська під керівництвом спочатку Семена Височана, а потім і Богдана Хмельницького здобули фортецю. Після чисельних руйнувань фортеці постало про питання її капітальної перебудови. Цим за свій кошт зайнявся галицький староста Анджей Потоцький, який у 1658 році для відбудови замку покликав італійського інженера Франсуа Корразіні. Проте уже в 1676 році турки здобувають і нищать новий кам'яний замок. Хоча з часом його відбудовують, він згодом втрачає своє оборонне значення і перетворюється в пустку. Згодом австрійська адміністрація дає дозвіл на використання замку в якості джерела для будівельних матеріалів [11].

Свого часу це був великий замок з кількома рядами стін і низкою веж, а в гарнізон входило близько тисячі чоловік. Проте до нашого часу дійшли лише невеликі руїни стін та однієї з веж. У такому стані, подібного до Хустського замку, Галицька фортеця знаходилась до 2001 року. З 2001 року згідно генерального плану розвитку Національного заповідника «Давній Галич» почалась масштабна реконструкція замку, у 2015 році була відновлена вежа та фрагмент стіни замку. Тепер всередині діє невелика музейна експозиція, демонструється макет замку у період його розквіту. Приклад Галицького замку показує, що при достатньому фінансуванні та підтримці практично будь які замкові руїни можна відновити і дати їм нове життя. Враховуючи те, що перераховані вище замки здебільшого знаходяться у кращому стані ніж Галицький замок до 2001 року, такі перспективи більше ніж реальні [11].

Великий інтерес для істориків та любителів замкової спадщини завжди представляв Середнянський замок. По-перше, незвичним є його розташування – не на скелі чи пагорбі, а на рівнині. А по-друге, це єдиний на території України замок який належав лицарському ордену тамплієрів. По крайній мірі, так каже одна з теорій щодо походження замку. Більш сучасні археологічні дослідження датують появу замку у XV–XVI ст. В цей період замком вірогідно володіють феодальні роди Другетів та Палочів, які у своїх усобицях то захоплюють то втрачають замок. Проте у XVI ст. замок надовго займає рід Добо, саме з ним пов'язаний розквіт твердині. Проте під час Визвольної війни угорського народу 1703–1711 років замок постійно знаходиться у вирі подій, його штурмують українські селяни, князівські та баронські війська, польова австрійська армія. Після усіх цих подій замок занепадає та більше не буде відновлений [66].

До нашого часу у стані руїни зберігся центральний донжон замку, який налічував три яруси та шпильастий дах, що підіймався до 20 метрів над землею. Під час правління роду Добо замок був додатково обнесений валом стін та вежами, також мав велике внутрішнє подвір'я з криницею та

господарськими будівлями. Донжон по краям був зміцнений великими кам'яними блоками, а в його самого можна було потрапити лише через висувні сходи, які розташовувались на другому ярусі. У випадку загрози вони підіймались всередину або взагалі знищувались. Стіни товщиною 2,5 метри робили середньовічні стінобитну осадну зброю практично безсилою. Кожен ярус замку мав своє призначення, зокрема перший був складом зброї та провіанту з криницею, тут же була невелика темниця. Другий поверх скоріше за все був житловим, призначення третього достеменно невідомо. Вважається, що під замком можуть розміщуватись підземні ходи або винні погребі, адже місцевість була відомою своїми виноградниками [66].

Навіть у вигляді руїни донжон представляє інтерес для туриста. Проте тут його чекає лише інформаційна табличка, яка через малюнок на склі дозволяє побачити яким був замок у часи свого розквіту. У своєму стані донжон нагадує Галицький замок до реставрації, тому вірогідно, все ще міцні стіни Середнянського замку можуть підлягати відновленню, яке дасть пам'ятці нове життя. За такої умови, знаючи призначення ярусів замку, можливе встановлення там тематичних експозицій. Перший ярус міг би представляти у якості експонатів зброю різних періодів, обладунки, спорядження.

Одне з приміщень ярусу цілком може бути відведене для невеликої виноробні, де повнолітні відвідувачі могли б скуштувати або придбати вина місцевого виробництва. Проте навіть без цього, там може діяти експозиція середньовічного посуду та кераміки, а екскурсовод розказував би про виноробні традиції регіону. Другий ярус цілком може бути присвячений середньовічному побуту. Також на цьому ярусі вірогідно була банкетна зала, яка за умови відновлення могла б нести також функцію конференц-залу або виставкового залу. Проте для цього можна відвести і третій ярус, який би був присвячений виключно майстер-класам, конференціям, виставкам, сувенірній продукції. Перспективи Середнянського замку, як показує практика, є вкрай визначними.

2.3. Туристична привабливість замкових руїн

Найскладнішою для розвитку туризму можна назвати третю категорію, а саме замкові руїни. Невеликі шматки уцілілих фортечних стін чи веж не подарують вражаючих фото в соц-мережі і навряд чи зацікавлять широкі зағали. Проте в цьому контексті виділяється одна пам'ятка, яка, використовуючи переваги навколишнього середовища, змогла стати відомою на всю Україну. Такий великий інтерес представляє унікальна у всіх відношеннях фортеця Тустань.

Це унікальна пам'ятка давньоруського оборонного зодчества у поєднанні з пам'яткою геології. Це місце давно населяли люди про що свідчать петрогліфи на скелях, проте перші фортифікації тут з'являються у XI ст. і існують до XV ст. поки це місце зберігало свою стратегічну і торговельну важливість. Лише згодом почав відновлюватись інтерес перш за все до петрогліфів. Згідно сучасних уявлень посеред цих скель існувала дерев'яна п'ятиповерхова фортеця яка була оточена додатковим рядом стін. Вважається, що вони були додатково обмазані шаром глини, який захищав укріплення від загорання. Зверху на стінах тягнулися бойові галереї з бійницями. Бійців на стінах прикривали з фортеці-цитаделі, яка сягала 20 м у висоту. Про забудову наскельного комплексу свідчать тисячі пазів і зарубів які лишились на скелях. З 1994 року ця територія є історико-культурним заповідником «Тустань». Тепер це місце є унікальним і з точки зору туризму. Адже сам замок не зберігся, лишились лише скелі. Проте довкола них були побудовані пішохідні доріжки, стенди з інформацією, балкони з оглядом місцевих краєвидів [66].

Окрім цього історія Тустані продовжує приваблювати увагу тисяч туристів. На цій основі тут виник музей Тустані, який використовуючи сучасні мультимедійні технології дозволяє більше дізнатись про місто-фортецю. У експозиції можна побачити макет фортеці, її порівняння з визначними світовими пам'ятками та побачити знахідки з розкопок. Окремі

експонати є копіями, тому до них можна торкатися. Одна з залів музею відтворює кімнату воєводи XIII ст. Також у музеї є сувенірна крамниця [66].

Чималу увагу привертає «ТуСтань!» - фестиваль-табір української середньовічної культури, який ставить за мету занурити відвідувачів у часи «славних подвигів, суворих лицарів та дивовижних легенд». Щороку на фестиваль збираються сотні істориків, реконструкторів, митців та музикантів, які максимально автентично відтворюють середньовічну добу. Біля підніжжя скель розбивається наметовий табір, встановлюються ристалища, зводяться дерев'яні стіни і вежі. Під час кількаденного фестивалю гості є свідками лицарських боїв, турнірів, а в перервах між діями можуть скуштувати звареного в казані супу, спробувати себе в ковальській майстерності чи придбати сувеніри у місцевих майстрів [78].

Цікавим також є фестиваль «БойЄ», заснований самим заповідником. Вперше він відбувся 2019 року і з того часу відмічається як нагода нагадати про традиції і звичаї місцевого населення – бойків. Під час проведення фестивалю відвідувачі можуть почути народних музик із місцевих сіл, насолодитись танцями і співами, спробувати себе у народних ремеслах, спробувати місцеву кухню. Окрім цього на фестивалі проводяться тематичні лекції присвячені питанням бойків. Унікальності додає відтворення традиційних свят – весілля, вечорниці. Саме завдяки таким фестивалям туристи можуть більше дізнатись про місцеву культуру та звичаї [78].

Замок від якого буквально нічого не лишилось зміг організувати довкола себе сучасний музей з сувенірами, історичні та етнокультурні фестивалі та інфраструктуру для огляду геологічних утворень в будь який період року. Звісно, далеко не кожна пам'ятка може похвастатись такими скелями, проте кожен замок є по своєму унікальним і знайшовши правильний підхід можна розкрити потенціал будь якого туристичного об'єкту.

Захоплюють туристів романтичні види масштабних замкових руїн у Хусті. Дерев'яні укріплення, що виникли тут ще у VII ст., постійно росли і розбудовувались. Розуміючи стратегічне положення замку, у кінці XI ст.

угорський король Ласло I оновлює його в камені. З перервами це будівництво тривало майже сто років, до 1191 року. У 1242 році фортеця після тривалої облоги була зруйнована монгольськими завойовниками, проте згодом була відновлена [66].

Певний час замок належав до Галицько-Волинського князівства, допоки його не захопив угорський король. Згодом громадяни міста Хуст, отримавши спеціальний статус коронного міста, запрошують італійських архітекторів які перебудовують давні замкові укріплення. З часом постійно замок міняв власників, зазнавав реконструкцій та укріплень. Постійно опиняючись у вирі воєнних подій, він часто руйнувався, зазнавав перебудов, нововведень. У 1766 році ударом блискавки був підірваний порохований склад, вибух від якого буквально знищив увесь замок. У 1773 році фортифікаційну непридатність підтвердила спеціальна комісія, а згодом місцевій громаді був наданий дозвіл розбирати замок на будівельні матеріали. З того часу, від величезного замку практично нічого не лишилось [66].

Нині окремі руїни веж та стін цікавлять багатьох туристів. Замок добре видно з міста, а вночі він особливо виділяється завдяки підсвітці. З самої гори відкривається чудова панорама на місто та довколишні краєвиди – для цього навіть зроблений невеликий оглядовий майданчик з перилами. Проте руїни замку по трохи руйнуються, між залишками стін проростають чагарники, своє діло робить природа.

Про відбудову усього замку мови не йде, проте можливе відновлення лише однієї з веж, де могла б діяти невелика музейна експозиція, а з вікон чи балкону можна було б ще краще оглянути навколишній пейзаж. Проте поки такого немає, варто виконати консерваційні роботи і доглядати за пам'яткою. Окрім цього, хоч і не в самому замку а біля його підніжжя час від часу відбуваються невеликі фестивалі. Так наприклад з 2014 року місто Хуст співпрацює з польським містом Леско у програмі «Леско і Хуст: Історія – це наша сила». У рамках цієї програми у Хусті проводяться історичні фестивалі, останній з яких пройшов влітку 2023 року. Міщани та гості міста могли

побачити лицарські бої, сцену з пограбуванням торговців сіллю та відвідати ярмарок, де народні умільці продавали власноруч виготовлений товар. Проведення таких хоч і невеликих фестивалів, дозволяє привертати увагу до історії міста як туристів так самих його громадян. Цікавим для туриста може бути відвідання римо-католицького костелу св. Анни, будівельні матеріали для якого бралися з розібраного замку. На одному з каменів навіть є підпис латинською мовою, який вказує на те, що це частина зруйнованого Хустського замку[68; 86].

Таким чином, на території України нині знаходиться чимало потенційно туристично привабливих замків. Більшість із них перебувають у стані руїни, щодо окремих виконані первинні консерваційні або реставраційні заходи. Замки другої категорії, а саме вцілілі оборонні вежі або навіть одиничні донжони, цілком можуть перетворитись на експозиційні ряди для музейних колекцій. Там можуть зберігатись артефакти, віднайдені під час археологічних розкопок. Замки першої категорії і ті, які мають значну територію поблизу або огорожену стінами, є потенційними для організації та розвитку фестивального туризму. Всередині можуть розташовуватись музеї скансени, скульптури тощо. Під чималою кількістю пам'яток вірогідно знаходяться підземні ходи, які в майбутньому можна дослідити і відкрити для туристів. Інтересу додають місцеві краєвиди, які теж можна використати в цілях розвитку туризму шляхом розробки фотозон, оглядових майданчиків. Це особливо актуально для замків третьої категорії. Іноді, як у Червоногородському замку, можлива організація зіплайн-тросів, спускаючись з яких можна милуватись замком або його руїнами. Проте варто пам'ятати, що такі розваги не повинні шкодити автентичності та зовнішньому вигляду замку. Використовуючи лави, освітлення та декор для замку, в першу чергу потрібно звертати увагу на їх гармонійність. Отже, чисельні замки і замкові комплекси, які збереглися в Україні, мають потужний туристичний та музейний потенціал.

ВИСНОВКИ

Можна підсумувати, що аналіз доступних джерел і вивчення наукових публікацій з теми показують, що на даний час відсутнє комплексне дослідження з питання ролі і місця замків України у сфері культурного туризму.

Водночас підкреслимо, що замковий туризм на теренах України завжди мав попит та інтерес серед широкого загалу. Як історичні пам'ятки, замкові комплекси привертали увагу відвідувачів, пробуджували інтерес туристів до історії того чи іншого регіону. На прикладі Луцького та Острозького замків бачимо, що їх збереженням та відновленням почали займатися ще на початку ХХ ст. Окрім досліджень та розкопок, окремі твердині уже ставали популярними місцями для проведення часу. Прикладом цього є Невицький замок, старі світлини якого показують, що весь двір замку заставлений лавами і столами для відвідувачів, а головний донжон відновлений в хорошому стані.

Проте з приходом радянської влади стан більшості замків почав погіршуватись, а розвиток туризму зупинився. У радянську добу замкові комплекси не були у пріоритеті як вагомні об'єкти культурної спадщини і культурного туризму. Лише у 1960-х роках дещо активізувалися заходи, спрямовані на дослідження і збереження замкових комплексів. У наш час на основі замкових комплексів створені і діють історико-культурні заповідники, які застосовують різноманітні маркетингові стратегії для залучення туристів.

В період незалежності України більшість залучених у туризмі замків в значній мірі продовжують користуватись радянськими ресурсами та досвідом. Проте поволі більшість з них входить в епоху цифровізації та починає вивчати досвід європейських колег. Так, на прикладі Кам'янець-Подільського замку бачимо, як більшість заповідників уже мають власні сторінки в соц-мережах або веб-сайти. Особливо актуальним в період коронавірусних обмежень стали віртуальні екскурсії та аудіогіди. Потужним

поштовхом у розвитку туризму стало створення умов для інклюзивних осіб. Якщо для Луцького чи Кам'янець-Подільського замків це більше стосується окремих музеїв чи виставок на їх території, то Острозький, вся експозиція якого представлена в Мурованій вежі, значно просунувся у цій справі. Створення тактильних путівників та експонатів, аудіогідів для слабочуючих, зменшених гіпсових копій скульптур та підписи шрифтом Брайля роблять середовище замку комфортним для пересування осіб з інвалідністю. Такий досвід повинен стати орієнтиром для інших замкових комплексів. Особливо це варто враховувати для тих пам'яток, реставрація та відбудова яких тільки попереду. На цьому етапі ще існує можливість передбачити доступність експозицій з урахування збереження автентичності споруди і оточення.

Поодинокого відвідувача чи цілу групу тепер важко зацікавити традиційною екскурсією. Для цього гіді та екскурсоводи, приватні чи державні починають все більше експериментувати, пропонуючи туристам, наприклад, театралізовані екскурсії. Переодягнені герої під час таких екскурсій допомагають відвідувачам краще зануритись в історію пам'ятки.

Все більш популярною практикою стає проведення майстер-класів та квестів, які особливо цікавлять школярів. Мальовничі території замків дедалі частіше виступають локацією для весільних церемоній, святкувань днів народжень, проведення наукових конференцій та тематичних вечорів.

Важливу роль замки відіграють у формуванні фестивального туризму в регіонах. Сюди можна віднести як історичні чи етнографічні фестивалі, так і концерти, виступи музикантів. Нерідко фестивалі, особливо присвячені місцевим подіям чи діячам, приваблюють увагу не тільки українців, але і стають туристичним магнітом для іноземних гостей. Таким чином, усе вищезгадане є результатом розвитку та діяльності найвідоміших замкових комплексів України. Саме на цей досвід спираються інші, менш відомі або незалучені в туризмі замки та фортеці.

Звертаючись до теми останніх, варто зазначити, що Україна має потужний потенційний ресурс у вигляді чисельних замкових руїн.

Поділивши умовно на три групи такі пам'ятки, ми передбачили орієнтовний курс розвитку туристичного продукту, який може надати той чи інший замок. Рішення, перевірені часом та досвідом популярних замків, мають стати ключем в організації діяльності замкових комплексів та привабленні туристів до реставрованих у майбутньому пам'яток. Не безнадійними є і погано збережені пам'ятки. На прикладі Хустського замку бачимо, що він може стати окрасою і символом міста, слугувати мальовничою локацією для прогулянки і відпочинку.

Таким чином, Україна багата на нерухомі об'єкти культурної спадщини, вагомою складовою якої є замкові комплекси. У ХХІ ст. вони широко включені у сферу культурного туризму. Розвиваючи й надалі замковий туризм, Україна не тільки отримає цікаві туристичні дестинації, які принеситимуть економічні вигоди, але й важливі культурно-історичні осередки, які будуть сприяти вихованню нових, зацікавлених в історії рідного краю поколінь. Водночас звернемо увагу на те, що в діяльності замкових комплексів як ресурсу культурного туризму варто сформулювати постулат стратегічного менеджменту: виживання замкових комплексів і їх розвиток на перспективу залежить від здатності їх працівників своєчасно передбачати зміни суспільних запитів, ринкової кон'юнктури, гнучко реагувати на виклики часу, оперативно адаптуватися до певних змін. Тільки тоді можна сподіватися на позитивну динаміку у представленні і використанні замкових комплексів України у сфері культурного туризму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білецька І. М. Сучасний стан та перспективи розвитку замкового туризму в Україні. *Вісник національного авіаційного університету*. 2011. № 3. URL: <https://jrnl.nau.edu.ua/index.php/PPEI/article/view/345> (дата звернення 30.03.2024).
2. Бойко К., Пацюк В. Луцький замок як ключова локація замкового туризму України. *Замки та палаци в туризмі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 28 листопада 2023 р.). Київ: ТОВ «Геопринт», 2023. С. 138–142. URL: https://iaseed.eu/wp-content/uploads/2023/12/zbirka_zamky_palacy_turism.pdf (дата звернення 18.11.2023).
3. Бордун О. Ю., Білоус С. В. Стан та перспективи замкового туризму в контексті стратегічного розвитку туристичної галузі Західного регіону України. *Економіка. Управління. Інновації*. 2010. № 2(4). URL: https://tourlib.net/statti_ukr/bordun2.htm (дата звернення 18.01.2024).
4. В мережі показали Невицький замок у міжвоєнну добу. URL: <https://pershij.com.ua/v-merezhi-pokazaly-nevytskyi-zamok-u-mizhvoiennu-dobu/> (дата звернення 23.04.2024).
5. Василенко А. В., Василенко В. Ю., Діхтяренко О. В., Перепелиця А. С. Стан та перспективи використання замково-палацового комплексу України в туризмі. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм*. 2019. Вип. 9. С. 172–178.
6. Вечерський В. Збереження замків – завдання для українського бізнесу. *Бізнес України*. 2006. Жовтень. С. 68–73.
7. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. Київ : Видавничий дім А. С. С., 2005. 586 с.

8. Вечерський В. В. Фортеці й замки України. Київ : Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень, 2011. 664 с.
9. Відкрити екскурсію Невицьким замком проведуть дослідник фортеці Олександр Дзембас та юні археологи. URL: <https://varosh.com.ua/noviny/vidkrytu-ekskursiyu-nevyczkym-zamkom-provedut-doslidnyk-forteczi-oleksandr-dzembas-ta-yuni-arheology/> (дата звернення 22.02.2024).
10. Габа М. І. Замковий туризм – одна з перспективних промоцій у туристичній галузі. *Матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми та перспективи розвитку обліку, аналізу та контролю в соціально-орієнтованій системі управління підприємством»* (м. Полтава, 14–15 квітня 2022 р.) Полтава: ПДАУ, 2022. С.694–695. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/gaba3.htm (дата звернення 21.01.2024).
11. Галицький замок: історія для мільйона туристів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3256153-galickij-zamok-istoria-dla-miljona-turistiv.html> (дата звернення 25.01.2024).
12. Годованюк О. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких у м. Острозі. *Острозька давнина*. Львів, 1995. Вип. 1. С. 40–58.
13. Гончарська башта [Кам'янець-Подільський замок]. URL: https://md-ukraine.com/ua/object/detail/1289_goncarska-basta.html (дата звернення 21.04.2024).
14. Данильчук А. Подорож у часі до волинської столиці. Замок Любарта, оселя Вітовта, Лучеськ Великий. *Корона, або Спадщина Королівства Руського* / ред.. Л. Івшина, упоряд. І. Сюдюков, Р. Гривінський. 2-ге вид. – Київ, 2017. С. 248–260.
15. Дейнека І. В. Фестивальний туризм як форма актуалізації Луцького замку. *«Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень»*: XVIII Міжнародна науково-практична конференція студентів та аспірантів. Луцьк. 2024. С. 530–533.

16. Дейнека І. Виставки образотворчого мистецтва в замках і палацах України. *Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи*: зб. матеріалів XL Міжнарод. наук. практ. інтернет-конф. Переяслав, 2024. Вип. 40. С. 73–75.
17. Державний історико-культурний заповідник Острога. Сайт. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/> (дата звернення 02.04.2024).
18. Долинська О. Замковий туризм в Хмельницькій області. *Замки та палаці в туризмі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 28 листопада 2023 р.). Київ: ТОВ «Геопринт», 2023. С 123–126. URL: https://iaseed.eu/wp-content/uploads/2023/12/zbirka_zamky_palacy_turism.pdf (дата звернення 31.10.2024).
19. Дослідження туристичної привабливості Луцька. URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/static/content/files/s/cj/z7mygrrx7uxsn4u2csnmskeirfedfcjs.pdf> (дата звернення 18.12.2023).
20. Дублянський А. Замок Любарта в Луцьку. *Літопис Волині* : наук.-попул. зб. волинознавства. Вінніпег, 1953. С. 18–21.
21. Єдиний квиток [Кам'янець-Подільський замок]. URL: <http://muzeum.in.ua/yedynyi-kvytok.html> (дата звернення 29.11.2023).
22. Жукова О. В. Музеєфікація замкових комплексів України як один з засобів їх збереження. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*. Київ, 2004. URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua> (дата звернення 12.02.2024).
23. Жукова О. В. Окремі аспекти організації збереження пам'яток фортифікаційного будівництва в Україні. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2007. Вип. 20. С. 33–40.
24. Замки та храми України. Раковецький замок. URL: <https://castles.com.ua/rak.html> (дата звернення 24.11.2023).
25. Замок Любарта. Сайт. URL: <https://zamoklubarta.github.io/> (дата звернення 19.03.2024).

26. Зберегти не можна забути: гра-реконструкція Невицького замку XVI століття. URL: <https://varosh.com.ua/life/zberegy-ne-mozhna-zabuty-gra-rekonstrukciya-nevyczkogo-zamku-16-stolittya/> (дата звернення 23.04.2024).

27. Зорепад Персеїди – яскрава астрономічна подія серпня [Невицький замок]. URL: <https://cikave.ko.net.ua/?p=33035> (дата звернення 23.02.2024).

28. Іващенко А. В., Мащенко А. А. Сучасний стан та перспективи розвитку замкового туризму в Україні. *Молодий вчений*. 2017 (березень). № 3 (43). С. 131–134.

29. Інклюзивний музей в Острозькому замку. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/inklyuzyvnyj-muzej-v-ostrozkomu-zamku/> (дата звернення 25.11.2023).

30. Інтерактивні заходи [Кам'янець-Подільський музей]. URL: <http://muzeum.in.ua/interaktyvni-zakhody.html> (дата звернення 18.11.2023).

31. Канюк О. В., Шестель О. В. Замковий туризм в Україні. *Туристичний та готельно-ресторанний бізнес в Україні: проблеми розвитку та регулювання*: матеріали ІХ міжнародної науково-практичної конференції. Черкаси, 2018. С. 705–708.

32. Кодничанський Д. А., Завадовський Т. Б., Кодничанська М. Я. Ситан і перспективи розвитку замкового туризму у Львівській області. URL: <https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/Neohrafiia-ta-turyzm-2018-43.pdf> (дата звернення 30.03.2024).

33. Колосок Б. Луцьк – пам'ятка архітектури та містобудування. Луцьк : Твердиня, 2012. 124 с.

34. Колосок Б. Маловідомі зображення Луцького Верхнього замку. *Старий Луцьк : наук.-інформ. зб. ЛДІКЗ*. Луцьк, 2010. Вип. VI. С. 237–242.

35. Краєзнавчий музей – Острозький замок. Сайт. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/krayeznavchyj-muzej/> (дата звернення 18.10.2023).

36. Культурний барбакан [Острозький замок]. URL: <https://townimage.com.ua/Projects-item/kul-turnij-barbakan> (дата звернення 02.05.2024).

37. Лесик О. В. Замки та монастирі України. Львів: Світ, 1993. 173 с.
38. Лисий І. О. Історико-туристичний аналіз Пнівського замку. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. Івано-Франківськ, 2017. № 1(141). С. 96–102.
39. Лукомський Г. К. Луцький замок. З української художньої спадщини. Київ, 2004. С. 22–225.
40. Луцька вежа [Острозький замок]. URL: <https://ostvr.com/uk/lutska-vezha> (дата звернення 13.10.2023).
41. Луцький замок. *Невідома Україна. Унікальні місця та споруди* / уклад. С. О. Вербич. Київ, 2020. С. 54–57.
42. Майстер-клас Ірини Кухар в Острозькому замку. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/majster-klas/> (дата звернення 25.10.2023).
43. Мандзюк Ф. У Луцькому замку. Луцьк : Волинянин, 2008. 157 с.
44. Маркевич М. Замковий туризм Західної України. *Міжнародний бізнес та замковий туризм в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку*: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль-Збараж, 28–29 квітня 2017 р.). Тернопіль: ТНЕУ, 2017. С. 177–179. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/markevych.htm (дата звернення 12.01.2024).
45. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки. Львів : Центр Європи, 2009. 200 с.
46. Михайліченко Г. І., Клімова А. М. Розвиток дестинацій замкового туризму (на прикладі Тернопільської області). *Економічна наука: Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 2. С. 36–49. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/2_2020/8.pdf (дата звернення 21.03.2024).
47. Міщенко О. Розвиток подієвого туризму в м. Луцьку: *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Географічні науки*. № 11. Луцьк, 2014. С. 137–142.
48. Музей дзвонів [Луцький замок]. URL: <http://culture-lutsk.org.ua/zaklady/muzei-dzvoniv> (дата звернення 15.10.2023).

49. Музей книги та друкарства. Луцька вежа. Острог. URL: <https://find-way.com.ua/oblast/rivnenska/ostroh/muzei-knyhy-ta-drukarstva-lutska-vezha-ostroh> (дата звернення 12.10.2023).

50. Музей книги [Луцький замок]. URL: <http://culture-lutsk.org.ua/zaklady/muzei-knyhy> (дата звернення 12.10.2023).

51. Музейний простір «Окольний замок» [У Луцьку] URL: <https://www.visitlutsk.com/muzejnyj-prostir-okolnij-zamok/> (дата звернення 16.04.2024).

52. На Прикарпатті 23–25 серпня відбудеться масштабний етнофестиваль «Дженджур Фист» [Пнівський замок]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2759843-zamok-kuropatvi-zaprosue-na-dzenzur-fist.html> (дата звернення 24.01.2024).

53. Найбільш відвідуваний туроб'єкт: скільки туристів відвідали Окольний замок у Луцьку. URL: <https://suspilne.media/649474-najbils-vidviduvani-j-turobekt-skilki-turistiv-vidvidali-okolnij-zamok-u-lucku/> (дата звернення 16.04.2024).

54. Напівзруйнований, але живий! Як відновлюють понівечений Невицький замок URL: <https://varosh.com.ua/projects/napivzrujnovanyj-ale-zhyvyj-yak-vidnovlyuyut-ponivechenyj-nevyczkyj-zamok/> (дата звернення 23.02.2024).

55. Ніч у Луцькому замку: Рік за роком. Фото. URL: https://www.volynnews.com/news/rest/nich_u_lutskomu_zamku_rik_za_rokom_foto/ (дата звернення 07.02.2024).

56. Онлайн-фестиваль «Історичний пікнік у Кам'янецькому замку 2021». URL: <http://muzeum.in.ua/onlain-festyval-%C2%ABistorychnyi-piknik-u-kam%E2%80%99ianetskomu-zamku-2021%C2%BB.html> (дата звернення 27.04.2024).

57. Остання столиця [Кам'янець-Подільський замок] URL: <https://ucf.in.ua/archive/5eedec0e06f1b03a1718e1b5> (дата звернення 18.03.2024).

58. Острозький замок – твердиня української духовності та культури.
URL: <https://karpaty.love/places-objects/zamky-ta-fortetsi-zahidnoi-ukrainy/62-ostrozkyi-zamok.html> (дата звернення 18.03.2024).

59. Пнівський замок. Твердиня-інвалід терміново вимагає відновлення.
URL: <http://ua.trip-impressions.com/2023/01/pnivskyi-zamok.html> (дата звернення 22.03.2024).

60. Поліське літо з фольклором [У Луцьку] URL:
<https://www.volynnews.com/news/society/poliske-lito-z-folklorom-u-lutskomuzamku-startuvav-mizhnarodnyy-/> (дата звернення 15.02.2024).

61. Прибега Л. Замки та фортеці України. Київ : Видавництво «Мистецтво», 2019. 192 с.

62. Про замки України з акад. Б. Возницьким. URL:
https://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2008/07/080719_castles_interactive_is (дата звернення 21.02.2024).

63. Про охорону культурної спадщини. Закон України. URL:
https://urst.com.ua/pro_kulturu/st (дата звернення 12.10.2023).

64. Раковецький замок. URL: <https://karpatium.com.ua/pamyatky-arkhitektury/rakovetskyi-zamok> (дата звернення 24.02.2024).

65. Ричков П., Луц В. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. Київ : Техніка, 2002. 168 с.

66. Рутинський М. Й. Замковий туризм в Україні: навчальний посібник. Київ, 2007. 432 с.

67. Середньовічний Лучеськ. Доблесть віків. URL:
<https://volga.lutsk.ua/view/18013/> (дата звернення 10.11.2023).

68. Середньовічний фестиваль провели у Хусті. URL:
<https://uzhgorod.net.ua/news/178297> (дата звернення 12.12.2023).

69. Скільки туристів відвідує Замок Любарта насправді. URL:
<https://lutsk.rayon.in.ua/news/58967-skilki-turistiv-vidvidue-zamok-liubarta-naspravdi> (дата звернення 16.11.2023).

70. Смирнов І. Г. Українсько-польський досвід геомаркетингу туризму в історичних містах: продуктовий та регіональний аспекти. *Науковий вісник ХДУ Серія Географічні науки*. Київ, 2019. С. 282–292.

71. «Солом'яна птаха» у Луцьку збрала ковалів. URL: https://www.volynnews.com/news/archive/solomyana_ptakha_u_lutsku_zibrala_k_ovaliv_foto/ (дата звернення 16.03.2024).

72. Справжній меч воїна вже можна побачити у замку Любарта. URL: <https://lutsk.rayon.in.ua/news/77056-spravzhnii-mech-voiyina-vzhe-mozhna-pobachiti-u-zamku-liubarta> (дата звернення 15.12.2023).

73. Стара фортеця [Кам'янець-Подільська фортеця]. Сайт. URL: <http://muzeum.in.ua/stara-fortetsia.html> (дата звернення 18.03.2024).

74. Старосільський замок. URL: <https://karpatium.com.ua/pamyatky-arkhitektury/starosilskyi-zamok> (дата звернення 17.12.2023).

75. Стартувала реєстрація на другий фестиваль пива і м'яса у Луцьку. URL: <https://volyn.tabloyid.com/layf/startovala-reyestraciya-na-drugyy-festyval-pyva-i-myasa-u-lucku> (дата звернення 08.04.2024).

76. Терський С. Історія Луцька. Т. 1 : Лучеськ Х–ХVст. Львів : Львів. політехніка, 2070. 252 с.

77. Троневиц П. О. Луцький замок. Луцьк : КОГЕУС-ДІКСОН, 2003. 198 с.

78. Тустань. Фестивалі. URL: <https://tustan.ua/festivals/> (дата звернення 24.01.2024).

79. У Кам'янці-Подільському триває фестиваль «Остання столиця». URL: https://lb.ua/culture/2021/08/21/492210_kamyantsipodilskomu_trivaie.html (дата звернення 15.03.2024).

80. У Луцькому замку відбудеться Lutsk food fest URL: <https://lutsk.rayon.in.ua/news/601180-u-lutskomuzamku-vidbudetsya-lutsk-food-fest> (дата звернення 08.02.2024).

81. Фестиваль Ruthenica Medievalis [Кам'янець-Подільський замок]. URL: https://k-p.net.ua/anons_kamenec/fest/6170-festival-ruthenica-medievalis.html (дата звернення 19.12.2023).
82. Фестиваль Schola militaria 2021 [Кам'янець-Подільський замок]. URL: <http://muzeum.in.ua/festyval-schola-militaria-2021.html> (дата звернення 20.12.2023).
83. Фестиваль вуличної їжі у Луцьку. День другий [Луцький замок]. URL: <https://www.volynnews.com/news/society/festyval-vulychnoyi-yizhi-v-lutsku-den-druhyy/> (дата звернення 07.12.2023).
84. Фестиваль середньовічної культури Ruthenica medievalis 1398 а. d. [Кам'янець-Подільський замок]. URL: <http://muzeum.in.ua/festyval-serednovichnoi-kultury-ruthenica-medievalis-1398-a.d.html> (дата звернення 19.03.2024).
85. Фестиваль-конкурс «Гітаріада» у княжому замку [В Острозі]. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/festyval-konkurs-gitariada-u-knyazhomu-zamku/> (дата звернення 04.04.2024).
86. Хуст. Хустський замок. URL: <https://travelua.com.ua/ukraine/zakarpattya/xustskij/xust/xustskij-zamok.html> (дата звернення 24.04.2024).
87. Шикеринець В. В. Перспективи розвитку замкового туризму в Україні. URL: http://www.pa.stateandregions.zp.ua/archive/3_2012/19.pdf (дата звернення 18.03.2024).
88. Шлюб за добу [Кам'янець-Подільський замок]. URL: <http://muzeum.in.ua/shliub-za-dobu.html> (дата звернення 29.01.2024).
89. Шуляр А. Свірзький замок. *Галицька брама*. 2003. № 10–12. С. 106–108). С. 11–13.
90. Scholamilitaria 2021: Кам'янець продовжує фестивалити. URL: <https://khm.depo.ua/ukr/khm/schola-militaria-2021-kamyanets-prodovzhue-festivaliti-foto-202109121367090> (дата звернення 20.02.2024).

91. The 5 Best Castle Hotels in Ireland URL:
<https://www.architecturaldigest.com/story/best-castle-hotels-in-ireland> (дата
звернення 15.02.2024).